

SERCE DAWIDA, A MOŻE SERCE BOGA? MOŻLIWOŚĆ KWALIFIKACJI PRZYIMKA L^E JAKO *INSTRUMENTALIS* W 1 SM 16,7

Słowa kluczowe: serce Dawida, serce Boga, dopełnienie bliższe, hebrajski przyimek l^e jako *instrumentalis*, narzędnik, kryteria Bożego powołania

Keywords: David's heart, God's heart, direct complement, Hebrew preposition l^e as *instrumentalis*, criteria of God's calling

Schlüsselwörter: Davids Herz, Gottes Herz, direkte Ergänzung, hebräische Präposition l^e als *instrumentalis*, Kriterien der Berufung Gottes

Ojciec Stephen Pisano SJ, zmarły w roku 2019, specjalista w zakresie krytyki tekstualnej i egzegezy Starego Testamentu, od 1982 roku wykładowca w Pontificium Institutum Biblicum (a w latach 2002–2008 rektor tej uczelni), podczas wykładu zatytułowanego „Saul, Dawid i monarchia (1 Sm 16–31)”, prowadzonego dla studentów PIB w pierwszym semestrze 2004/2005, komentując krótko 1 Sm 16,7, powiedział, że zazwyczaj słowa la'ênayim i lallēbāb traktowane są jako dopełnienie bliższe czasownika patrzeć¹, ale opierając się na tekście analogicznym Ez 12,12: „aby nie zobaczyć kraju [la'ayin] okiem/za pomocą oka” (LXX: ὀφθαλμῶ), można pomyśleć o następującym tłumaczeniu: „człowiek patrzy oczami, a Pan patrzy sercem” (czyli z pełną wiedzą dotyczącą tego, na co patrzy). Jeśli czyta się w ten sposób, nie podkreśla się tego, że serce Dawida charakteryzowało się czymś wyjątkowym, ale kładzie się akcent raczej na fakt, że Pan wybiera (na króla) tego, kogo sam zechce². Wydaje się, że ma to sens, zwłaszcza w kontekście osoby Saula niewybranego na władcę Izraela z woli Bożej, lecz pod naciskiem ludzi (1 Sm 8,5-9). Przy najbliższej sposobności, jaką było samodzielne złożenie ofiary przez króla (bez poczekania na Samuela – 1 Sm 13,8-15), a już zwłaszcza nieposłuszeństwo Saula w kwestii po-

* Ks. dr Zbigniew Grochowski – adiunkt w Katedrze Egzegezy Nowego Testamentu Wydziału Teologii UKSW w Warszawie, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1785-5684>, e-mail: zbigniew.grochowski@gmail.com.

¹ Por. CEI: „l'uomo vede l'apparenza, ma il Signore vede il cuore” oraz np. Biblia Tysiąclecia, wyd. V: „człowiek widzi to, co dostępne dla oczu, a Pan widzi serce”.

² Por. S. Pisano, *Saul, Davide e monarchia (1 Samuele 16–31)*, dispense per gli studenti; 1° semestre 2004–2005 (mps), Rzym 2004, s. 9. Tłumaczenie własne, lekko modyfikujące tekst oryginalny zaczerpnięty ze studenckiego skryptu.

traktowania amalekckiego króla Agaga i bydła jego ludu (1 Sm 15,3.7-9), Pan Bóg słowami proroka odrzucił monarchę (1 Sm 13,14; 15,23b.28c; por. 28,17)³. Może więc dlatego 1 Sm 16,7 miałby podkreślać Bożą inicjatywę i kryteria, jakimi kieruje się Jahwe w wyborze nowego króla?

Rodzi się jednak pytanie: dlaczego ta interpretacja nie jest powszechnie znana? Praktycznie mało kto o niej w ogóle słyszał. Ponadto dlaczego tak liczne (czy wręcz wszystkie?) przekłady Pisma Świętego podają takie tłumaczenie 1 Sm 16,7, w którym podkreślana jest jednak jakaś szczególna właściwość serca Dawida, a nie odnosi się tych słów do serca Boga? Może więc o. Pisano się mylił?

Celem niniejszego studium będzie zastanowienie się, czy rzeczywiście hebrajski przymiek *l^c* można uznać za partykułę (*particle preposition*) przybierającą funkcję *instrumentalis*, a nie – jak to jest zwykle czynione – jako *obiectivus* (ang. *introducing object*). Czyli, ujmując to w kategoriach gramatyki języka polskiego, chodzi o przeprowadzenie badania i upewnienie się, że rzeczowniki *oczy* oraz *serce*, związane z hebrajskim przymikiem *l^c*, mogą stać (czy wręcz stać) w narzędniku, a nie w bierniku. A zatem czy w 1 Sm 16,7 jest mowa o „patrzeniu na oczy”⁴ (względnie: „na to, co widoczne dla oczu”) i „na serce [Dawida]”, czy też jest tu mowa o „patrzeniu oczami [ludzi] i sercem [Boga]”? A może – jeśli jest to dopuszczalne – o jednym i drugim? Z pomocą przyjdzie zdefiniowanie pojęć takich jak *serce*, *oko/to*, *co widoczne dla oczu/to*, *co zewnętrzne/twarz*, a także zapoznanie się z szerokim spektrum znaczeniowym przymyka *l^c* oraz omówienie kwestii dopełnienia bliższego czasownika *rā'āh*. Przedstawione będą wszystkie wystąpienia wyrażen: *l^c + oko/oczy* oraz *l^c + serce* w Biblii hebrajskiej i określone zostaną funkcje, jakie pełni w nich badany przymiek. Ponadto zostaną zaprezentowane liczne tłumaczenia 1 Sm 16,7, a także następujące teksty: 1 Sm 13,14; 2 Sm 7,21 (por. 1 Sm 2,35; Jr 3,15) oraz Dz 13,22 jako bardzo przydatne do rozwiązania problemu badawczego. Może się okazać, że powszechnie utarty pogląd o patrzeniu na serce Dawida będzie wymagał korekty lub że co najmniej czytelnik Pisma Świętego zostanie zaproszony do poszerzenia horyzontów swojego myślenia, gdy będzie interpretował 1 Sm 16,7.

1. NAMASZCZENIE DAWIDA W BETLEJEM (1 SM 16,1-13)

Werset 7 i cała perykopa 1 Sm 16,1-13, stanowiąca jego kontekst, są ważne nie tylko ze względu na intrygujący problem natury filologicznej (i w konsekwencji

³ Komentując pierwsze zdarzenie: „[p]od pewnym względem może się wydawać, że Samuel jest nierozsądny: nie dotrzymał ustanowionego przez siebie terminu; Saul odczekał czas wyznaczony i działał z nagłą koniecznością. Z punktu widzenia kręgów prorockich, posłuszeństwo słowu Jahwe ma jednak absolutne pierwszeństwo i przeważa nad innymi czynnikami” (A.E. Campbell, J.W. Flanagan, *Pierwsza i Druga Księga Samuela*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy [W. Chrostowski], Warszawa 2001, s. 249).

⁴ Por. F.J. Stendebach, ‘*Ayin*, w: *Grande Lessico dell’Antico Testamento*, t. 6, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2006, kol. 642: „In 1 Sam. 16,7 l’occhio ricorre [...] come oggetto della conoscenza: l’uomo guarda agli occhi, si ferma all’aspetto, ma Jhwh scruta il cuore”; H. Hagan, *The Battle Narrative of David and Saul. A literary Study of 1 Sam 13 – 2 Sam 8 and its Genre in the Ancient Near East*, Saint Meinrad 2010, s. 106: „... man sees the eyes [...]; but the Lord sees [...] the heart (16:7)” (emfazy nasze).

teologicznej), lecz także z racji opowiadania o samym początku historii związanej z królem Dawidem. Wprawdzie jego imię pojawia się już wcześniej w Piśmie Świętym – wcześniej z punktu widzenia kanonicznego porządku ksiąg biblijnych (por. Rt 4,17.22) – a także został on enigmatycznie zapowiedziany przez proroka Samuela, gdy król Saul usłyszał cierpkie słowa o odrzuceniu go przez Boga (1 Sm 13,14), to jednak w ścisłym tego słowa znaczeniu właśnie w 1 Sm 16 po raz pierwszy występuje młodzieniec (w. 11) o imieniu Dawid (w. 13). Jego historia rozpoczyna się niespodzianie i uroczyście: w obecności ojca i braci, z których żaden nie został wybrany mimo posiadania wyjątkowych walorów fizycznych (co mogło wprowadzić w błąd nawet samego proroka)⁵, zostaje namaszczonej przez Samuela. Od razu też zaczyna oddziaływać na Dawida Duch Boży (1 Sm 16,13)⁶.

⁵ H. Hagan, *The Battle Narrative*, s. 107: „the text suggests that Samuel mistakes Jesse’s eldest for a new Saul whom the Lord rejects”.

⁶ H. Hagan, *The Battle Narrative*, s. 107: „[T]he spirit of the Lord upon David [...] [is] a sign of divine commission to the charismatic hero”. Perykopa 1 Sm 16,1-13 napotyka jednak pewne trudności. „Ten epizod wywodzi się – być może – z tradycji profetycznej i pozostaje bez związku z dalszym ciągiem historii Dawida. Zostanie on namaszczonej na króla w Hebronie przez ludzi z Judy (2 Sm 2,4), a następnie przez starszych Izraela (2 Sm 5,3), natomiast namaszczenia tutaj zrelacjonowanego nie wspomni się już nigdzie więcej: według 1 Sm 17,28, a wbrew 16,13 nic o nim nie wie Eliab. Jak rozdz. 9 w przypadku Saula, tak ta opowieść służy za wprowadzenie do Dawida historii «wstąpienia na tron»” (Biblia Jerozolimska, komentarz do 1 Sm 16,1-13). Podobnie twierdzi J. Łach, *Walka Dawida z Goliatem (1 Sm 17,1-18,5)*, „Ruch Biblijny i Teologiczny” 17/5 (1964), s. 281: „Jeśli zwrócimy uwagę na 1 Sm 17,12-32.55-18,5, gdzie czytamy wiadomości o rodzinie Dawida, o tym, jakie imię nosił jego ojciec, trzej najbliżsi jego bracia, mimo, że dopiero co dowiedzieliśmy się o tym poprzednio (16,1-12.18-23), kwestia literacka [...] wydaje się jeszcze bardziej trudna do zrozumienia”; R. North, *David’s Rise: Sacral, Military, or Psychiatric?*, „Biblica” 63/4(1982), s. 529: „... specific problem [...] the Samuel narrative gives two versions of David’s rise: one presumably being the «prophetic tradition» (... 1 Sam 16,1-13); the other at least partly in 17,1-31 [...] [T]he Redactor [...] must have inserted such passages as are incompatible with the flanking J and E material” i J. Lemański, *Dawid i Goliat, czyli spór o to, jaki obraz Dawida prezentuje 1 Sm 17,1-18,5*, „Roczniki Biblijne” 57/2(2010), s. 77-78: „Ostatni redaktor «historii wejścia Dawida na tron» [czyli m.in. 1 Sm 16-18] zdawał sobie niewątpliwie sprawę, że tworzy kompilację odzwierciedlającą wiele różnych problemów natury logicznej, bogatą w niekonsekwencje i liczne, rozpoznawalne już nawet przy powierzchownej lekturze, sprzeczności. Jeżeli uwzględniając to wszystko, mimo to zdecydował się zachować znane sobie wersje o zaistnieniu Dawida w otoczeniu Saula, oznacza to, że miał na celu przekazanie za pomocą każdej z nich jakiegoś ważnego przesłania teologicznego”. Inaczej natomiast utrzymuje H.P. Smith, *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Samuel*, Edinburgh 1951, s. 143: „The tendency of the critics has been to make the section a late insertion. But the several things indicate that it is the direct continuation of the preceding narrative [...] From the point of view of chapter 15, there is everything to make this section the natural continuation of that”. Gdy zaś dyskutuje się autorstwo wspomnianej w tekście głównym Księgi Rut, wskazywany jest prorok Samuel jako jej twórca. Na wątpliwości w tej kwestii – i przy okazji potwierdzając wiarygodność sceny namaszczenia Dawida w Betlejem – odpowiada J. Jackson, *The One Who Returned: A Retrospective and Prospective Reading of Ruth*, „Journal of the Evangelical Theological Society” 63/3(2020), s. 437: „Samuel did indeed die before David was crowned king of Israel, but it was Samuel who prophetically anointed David to become the future monarch (1 Sam 16:1-13). This means that Samuel would have known about David’s reign, though he did not live to see it fulfilled”.

O roli tego króla, który dopiero później zasiądzie na tronie⁷, nie trzeba mówić. To on spacyfikował ościenne kraje i zjednoczył podzielony naród. To on zdobył trudną do pokonania Jerozolimę i uczynił z niej stolicę państwa (2 Sm 5). To on wreszcie położył podwaliny pod budowę świątyni (1 Krn 22-29). Jemu i jego potomkom Pan Bóg obiecał przez proroka Natana tron trwający na wieki (2 Sm 7). Dynastia Dawidowa rzeczywiście królowała dość długo (do przesiedlenia babilońskiego, ok. 400 lat), ale proroctwo dotyczyło mesjańskiego potomka, jakim stał się Jezus z Nazaretu. Genealogia św. Józefa, który zaadoptował i tym samym legitymizował Syna Bożego/Syna Człowieczego, zrodzonego przez jego Małżonkę Maryję, ma wśród przodków takie postaci, jak Abraham, Izaak, Jakub... królowie Dawid i Salomon... Obietnice Boże dane Dawidowi sięgały zatem dużo dalej: dotyczyły czegoś więcej niż tylko zapewnienia królewskim potomkom ciągłości korony i trwałości państwa.

Wracając do meritum, czyli intrygującej sceny namaszczenia Dawida, rodzącej pytanie o kryterium wyboru tego młodzieńca na króla, zauważamy – zarysowaną we wstępie artykułu – niejednoznaczność w rozumieniu 1 Sm 16,7. Pytanie dotyczy owego serca, a konkretnie kwestii, do kogo ono przynależy: do Pana Boga czy do Dawida. Czy Pan Bóg widzi serce Dawida, czy też patrzy na młodego pasterza swoim własnym sercem? I co właściwie oznacza wyrażenie „patrzeć na serce” lub „patrzeć sercem”? Czym różnią się te czynności?

2. WERSET 1 SM 16,7 W RÓŻNYCH PRZEKŁADACH BIBLIJNYCH

Zanim zostanie podjęta analiza powtarzanych tu często sformułowań, warto zaznaczyć się z najpopularniejszymi przekładami Pisma Świętego zawierającymi tłumaczenie hebrajskiej wersji 1 Sm 16,7 (czyli z Tekstu Masoreckiego⁸). Poniższa tabela przytacza obecne w nich brzmienie zakończenia tego wersetu.

PRZEKŁADY (polskie i obcojęzyczne; wyjaśnienie skrótów w Bibliografii)	TLUMACZENIE zakończenia wersetu 1 Sm 16,7
LXX (Septuaginta)	<p>„...ἄνθρωπος ὄψεται εἰς πρόσωπον⁹ ὁ δὲ θεὸς ὄψεται εἰς καρδίαν” (dosł. „człowiek będzie patrzył na twarz/ wygląd/osobę, zaś Bóg będzie patrzył na serce”)</p>

⁷ Wpierw, po zwycięskiej walce z Goliatem (1 Sm 17), będzie miał liczne perypetie, w tym działania Saula nawet zagrażające życiu Dawida (1 Sm 18–31).

⁸ TM zawarty jest choćby w BHS, czyli: K. Elliger, W. Rudolph (red.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1997.

⁹ R. Popowski, *Πρόσωπον*, w: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 535: „twarz, oblicze, wyraz twarzy, wygląd, powierzchowność, powierzchnia, osoba”. Podobnie J. Lust, E. Eynikel, K. Hauspie [red.], „Πρόσωπον”, w: *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, tom 2: K–Ω, Stuttgart 1992, s. 406–407.

Septuaginta (polskie tłumaczenie R. Popowskiego)	„Człowiek patrzy na wygląd zewnętrzny, a Bóg patrzy na serce”
Vulgata	„... homo enim videt ea quae parent Dominus autem intuetur cor”
Biblia Wujka	„... bo człowiek widzi, co się pokazuje, a Pan patrzy na serce”
Biblia Brytyjska	„... Człowiek patrzy na to, co jest przed oczyma, ale Pan patrzy na serce”
Biblia Świadców Jehowy	„... gdyż człowiek widzi to, co się jawi oczom, lecz Jehowa widzi, jakie jest serce”
Biblia Poznańska	„... człowiek patrzy na wygląd a Jahwe widzi serce”
Biblia Warszawsko-Praska	„... Człowiek patrzy na wygląd, Jahwe czyta w sercu”
Biblia Tysiąclecia wyd. I–V	I – „... człowiek bierze pod uwagę to, co widoczne dla oczu, Jahwe natomiast patrzy na serce” III popr. – „... bo człowiek patrzy na to, co widoczne dla oczu, Pan natomiast patrzy na serce” V – „... bo człowiek widzi to, co dostępne dla oczu, a Pan widzi serce”
Biblia Paulistów	„... Ludzie poprzestają na wyglądzie, a PAN patrzy na serce”
Biblia Ekumeniczna	„... Człowiek dostrzega to, co widzą oczy, a PAN patrzy na serce”
Biblia Gdańska	„... bo człowiek patrzy <i>na to, co jest</i> przed oczami, ale PAN patrzy na serce”
Tzw. Przekład Dosłowny	„... Bo człowiek patrzy na to, co ma przed oczami, a JHWH patrzy na serce”
Luther Bibel	„... Ein Mensch sihet was fur augen ist, der HERR aber sihet das hertz an”
Einheitsübersetzung	„... Der Mensch sieht, was vor den Augen ist, der Herr aber sieht das Herz”
Herder Bibel	„... Der Mensch sieht auf das Äußere, der Herr aber sieht das Herz”
King James Version	„... for man looketh on the outward appearance, but the LORD looketh on the heart”

The New American Standard Bible	„... for man looks at the outward appearance, but the LORD looks at the heart”
New Jerusalem Bible	„... they look at appearances but Yahweh looks at the heart”
The New English Translation Bible	„... People look on the outward appearance, but the LORD looks at the heart”
CEI	„... infatti l’uomo vede l’apparenza, ma il Signore vede il cuore”
TOB	„... les hommes voient ce qui leur saute aux yeux, mais le SEIGNEUR voit le cœur”

Również przykładowe dzieła egzegetów – słowniki, komentarze i opracowania – idą w tym kierunku ze swą interpretacją 1 Sm 16,7:

H.J. Fabry, <i>Lēb, lēbāb</i> , w: <i>Grande Lessico dell’Antico Testamento</i> , tom 4, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2004, kol. 667	„Il suo sguardo penetra oltre l’apparenza esteriore (1 Sam 16,7) poichè davanti a lui il lēb è aperto e visibile (Prov, 15,11)”
H. Debel, „ <i>The Lord Looks at the Heart</i> ” (1 Sam 16,7): <i>11QPs^a 151A-B as a „Variant Literary Edition” of Ps 151 LXX*</i> , „ <i>Revue de Qumrân</i> ” 23/4(2008), s. 470	„ <i>Ps 151A is a midrash to 1 Sam 16,7, elaborating on what JHWH saw in the heart of David [...] [H]e alone gave praise to God in his heart [...] according to [his] inner piety</i> ”
L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), <i>Serce</i> , w: <i>Słownik symboliki biblijnej</i> , Warszawa 2003, s. 902	„... Bóg bada serce, by sprawdzić, czy dana osoba należy do Jego ludu (1 Sm 16,7)”
J. de Vaulx, A. Vanhoye, <i>Serce</i> , w: <i>Słownik teologii biblijnej</i> , red. X. Léon-Dufour, Poznań 1994, s. 872	„Człowiek bierze pod uwagę to, co widoczne dla oczu, Jahwe natomiast patrzy na serce” (1 Sm 16,7)
F.J. Stendebach, ‘ <i>Ayin</i> , w: <i>Grande Lessico dell’Antico Testamento</i> , tom 6, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2006, kol. 642	„In 1 Sam. 16,7 l’occhio ricorre [...] come oggetto della conoscenza: l’uomo guarda agli occhi, si ferma all’aspetto, ma Jhwh scruta il cuore”
J.S. DeRouchie, <i>The Heart of JHWH and His Chosen One in 1 Samuel 13:14</i> , „ <i>Bulletin for Biblical Research</i> ” 24/4(2014), s. 483	„God looks (R’H) at the heart (lallēbāb)”
A. Kiejza, <i>Serce</i> , w: <i>Nowy słownik teologii biblijnej</i> , red. H. Witczyk, Lublin–Kielce 2017, s. 813	„... przez kontrast określa ono różnicę, jaka istnieje między wnętrzem a zewnętrznym przejawem ludzkiej osoby (... 1 Sm 16,7)”

<p>J.P. Lange, <i>A Commentary on the Holy Scriptures. Critical, Doctrinal, and Homiletical with Special Reference to Ministers and Students</i>, New York 2017 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 1 Sm 16,7)</p>	<p>„... «but the Lord looks on the heart», that is, man judges according to the outward appearance [...] in contrast with the heart or the centre of the inner life, whence springs man's will and his whole spiritual frame [...] the moral worth hidden in the depths of the heart, according to the disposition of soul that pleases Him does the Lord judge, who proveth the heart and the reins”</p>
<p>T.D. Cudworth, <i>The Davidic «Heart» for the Temple in Chronicles</i>, „The Catholic Biblical Quarterly” 81/2(2019), s. 206</p>	<p>„... Yhwh's statement in 16:7 that he «looks on the heart» seems to clarify that 13:[1]4 has David's devout heart in view”</p>
<p>J. Orr, M.G. Kyle (red.), <i>The International Standard Bible Encyclopedia</i>, Grand Rapids 1939 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (§ 3509; hasło Foreknow[ledge])</p>	<p>„He knows also the heart of man and its thoughts (1 Sam 16:7...)”</p>
<p>C.E. Keil, F. Delitzsch, <i>Commentary on the Old Testament</i>, Grand Rapids 1986 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 1 Sm 16,6-7)</p>	<p>„[F]or man looketh at the eyes, and Jehovah looketh at the heart.” The eyes, as contrasted with the heart, are figuratively employed to denote the outward form”</p>
<p>H.P. Smith, <i>A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Samuel</i>, Edinburgh 1951, s. 145</p>	<p>„For man looks at the appearance, but Jahweh looks at the heart] the contrast is between bodily and mental endowments”</p>
<p>Alonso Schökel L., <i>Samuel</i>, Madrid 1973, s. 91</p>	<p>„the emphasis lies not on physical prowess but upon beauty, and the esthetic is used to mirror the quality of David's heart”</p>
<p>M. Henry, <i>Commentary on the Whole Bible</i>, 1996 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 1 Sm 16,6-13)</p>	<p>„Men judge by the sight of the eyes, but God does not, Isa. xi. 3. The Lord looks on the heart, that is, (1.) He knows it. We can tell how men look, but he can tell what they are [...] and sees the thoughts and intents of that. (2.) He judges of men by it. The good disposition of the heart, the holiness or goodness of that, recommends us to God, and is in his sight of great price”</p>
<p>J.H. Walton, V.H. Matthews, M.W. Chavalas, <i>Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii hebrajskiej</i>, Warszawa 2005, s. 334 (komentarz do 1 Sm 16,7)</p>	<p>„W starożytności powszechnie wierzone, że bóstwo widzi nie tylko to, co znajduje się na zewnątrz, lecz potrafi zajrzeć do ludzkiego wnętrza. W intrygującej sumeryjskiej lamentacji bóg księżycy ukazany został jako badający wnętrze i serce namaszczonego, który zwraca się do niego z prośbą”</p>

H. Hagan, <i>The Battle Narrative of David and Saul. A literary Study of 1 Sam 13 – 2 Sam 8 and its Genre in the Ancient Near East</i> , Saint Meinrad 2010, s. 106	„... man sees the eyes [...]; but the Lord sees [...] the heart (16:7)”
J. Briody, <i>The Rejection of Saul in First Samuel 13:7b-15 and 15:1-35: Synchrony, Diachrony, Theology</i> , mps pracy doktorskiej, Boston 2020, s. 145	„YHWH sees the heart (16:7) and David’s heart [was] sensitive to doing what is right”

Trzeba uczciwie stwierdzić, że nie udało się autorowi niniejszego artykułu znaleźć choćby jednego przekładu lub komentarza, który traktowałby hebrajski przyimek 1^c jako *instrumentalis* w 1 Sm 16,7. Przytoczona we wstępie sugestia – „osamotnionego”, jak widać – S. Pisana nie znajduje zatem naśladowców wśród egzegetów. Również najstarszy z przekładów, Septuaginta, w której anonimowy autor – świetnie znający język hebrajski, ale także grekę koinē – tłumacząc koniec tego wersetu, stawia rzadki odpowiednik rzeczownika oko (πρόσωπον) oraz słowo serce (καρδία) w bierniku.

Warto jednak zauważyć, że ów odpowiednik słowa oko oznacza tak naprawdę twarz, wygląd, osobę, czyli raczej to, co oko widzi, a nie to, czym ono samo w sobie jest i co stanowi. Rodzi się więc ewentualne pytanie, czy pozostali tłumacze przekładający z TM na język nowożytny nie konsultowali swego tekstu z wersją LXX – a to nierzadko się zdarza – co niestety mogło wpłynąć na taki, a nie inny efekt końcowy ich pracy¹⁰. A przecież tłumacz tego wersetu z hebrajskiego na grekę mógł mieć przed oczami tekst inny niż masorecki (czyli swoją tzw. *Vorlage*) oraz mógł wyrazić na papierze osobiste zrozumienie odczytanej treści¹¹. Jeśli więc bazą

¹⁰ Podkreślamy przy okazji rolę tego przekładu, gdyż LXX to coś więcej niż tylko tłumaczenie Biblii hebrajskiej. „Będąc w dużej mierze interpretacją, a nie dosłownym przekładem, Septuaginta jest ważnym świadectwem judeohellenistycznej interpretacji Biblii na krótko przed pojawieniem się chrześcijaństwa [...] Septuaginta dzięki hellenistycznym judeochrześcijanom stała się Pismem Świętym rodzącego się chrześcijaństwa. Dowodzi tego NT, którego autorzy cytują tekst grecki Septuaginty, nawet jeśli znali język hebrajski [...] Nierozstrzygnięta pozostaje jednak kwestia natchnienia Septuaginty [...] W NT przekład grecki Septuaginty jest traktowany na równi ze świętym tekstem hebrajskim; tak podchodzili do niego ojcowie Kościoła, stąd nawet jeśli natchnienie Septuaginty uznać za sprawę otwartą, to niewątpliwie należy przyjąć natchnienie ksiąg deuterokanonicznych” (S. Szymik, *Septuaginta*, w: *Nowy słownik teologii biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin–Kielce 2017, s. 811–812).

¹¹ Brak precyzji, o której wyżej wspomina S. Szymik („będąc w dużej mierze interpretacją, a nie dosłownym przekładem”), szerzej wyjaśnia J. Dines, *Septuaginta*, w: *Słownik hermeneutyki biblijnej*, red. R.J. Coggins, J.L. Houlden, Warszawa 2005, s. 780–781: „Uczeni są mniej skłonni przypisywać występujące w Septuagincie «pomyłki» niekompetencji tłumaczy czy różnemu hebrajskiemu *Vorlage* (choć tak może być czasami), lecz dostrzegali w tym przekładzie proces twórczy. Nawet najbardziej dosłowny z tłumaczy zmuszony był w przypadku niejednoznaczności lub braków w tekście dokonywać wyborów, te zaś często ujawniają ich zainteresowania i swego rodzaju wspólną wiedzę, na którą mogli się powoływać [...] Nawet jeśli różnice można czasem przypisać innemu *Vorlage* (którego lekcje tłumacz najwyraźniej akceptował), pozostaje faktem, że Septuaginta jest naszym świadkiem interpretacji innych niż te, które uwzględniła TM”.

dla współczesnych translatorów miał być tekst hebrajski, należało przybrać zasadę ograniczonego zaufania do wersji LXX¹².

3. SERCE I OKO/OCZY W PIŚMIE ŚWIĘTYM

Skoro 1 Sm 16,7 wyraźnie kontrastuje ze sobą „patrzanie na oczy (względnie: na to, co widoczne dla oczu) *lub* patrzanie oczami [nasza hipoteza]” z „patrzaniem na serce *lub* patrzaniem sercem [nasza hipoteza]”, to warto poświęcić nieco uwagi występującym tu pojęciom.

„SERCE (hebr. *lebab* albo *leb*; gr. *kardia*). W Biblii oznacza zwykle całą osobowość, chociaż w przeciwieństwie do dzisiejszego użycia, akcent położony jest raczej na rozum i wolę niż na uczucia czy emocje. Zarówno w ST, jak i w NT serce jest siedliskiem mądrości (1 Krl 3,12), myśli i refleksji (np. Jr 24,7; Łk 2,19), narzędziem wiary (Rz 10,10) i woli, zasadą działania (Wj 35,21), ale może być tak twarde, że sprzeciwi się Bogu (Pwt 15,7; Mk 16,14). Jest zasadą zarówno cnót, jak i wad, pokory (Mt 11,29) i pychy (Pwt 17,20), dobrych (Łk 6,45) i złych (Mt 15,19) myśli. Tak więc serce jest centrum osoby ludzkiej, w którym skupia się życie fizyczne i duchowe”¹³.

¹² Szkoda, że tłumacz na grekę, odnotowując na początku 1 Sm 16,7 hebrajski rzeczownik *mar'e^h* (to, co się widzi; wygląd, oblicze, postać, zjawisko, widzenie. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 208) i precyzyjnie tłumacząc go na ὄψις (zewnątrzy wygląd, pozory, twarz, oblicze. R. Popowski, ὄψις, w: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 453–454; podobnie J. Lust, E. Eynikiel, K. Hauspie [red.], „ὄψις”, w: *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, tom 2: K–Ω, Stuttgart 1992, s. 345), nie pokusił się o potraktowanie desygnatu nazwy oczy jako narzędzia patrzenia; nie mielibyśmy wówczas πρόσωπον w LXX, lecz ὀφθαλμός (a precyzyjniej: *dativus instrumentalis* liczby mnogiej, czyli ὀφθαλμοῖς: oczami). W konsekwencji czytamy na końcu wersetu o tym samym, o czym była mowa na jego początku – o obiekcie, na który się patrzy, mimo że nie ma tu już rzeczownika *mar'e^h*. Wywołuje to pewne zdziwienie/niezadowolnienie/niedosyt... chyba że w dostępnym tłumaczeniu tekście hebrajskim wcale nie było zwrotów *la'ênayim* oraz *lallēbāb*, obecnych w TM, co ostatecznie jest niewykluczone.

¹³ T. Mieszkowski, *Serce*, w: *Encyklopedia Kościoła*, t. 2: L–Z, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, Warszawa 2004, s. 766. W podobnym duchu, podając dużo więcej przykładów z Pisma Świętego, a zatem także uszczegóławiając różne aspekty, piszą m.in.: J. de Vaulx, A. Vanhoye, *Serce*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, Poznań 1994, s. 871–874; R. Popowski, *Kapdia*, w: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 316–317; P.J. Achtemeier (red.), *Serce*, w: *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999, s. 1100; L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Serce*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, Warszawa 2003, s. 902–904; M.D. Futato, *Beginning Biblical Hebrew*, Winona Lake 2003 (Vocabulary od. s. 282: *Lēb*, *lēbāb* „heart, mind, will”); H.J. Fabry, *Lēb*, *lēbāb*, w: *Grande Lessico dell' Antico Testamento*, t. 4, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2004, kol. 636–682; F. Stolz, *Lēb*, w: *Theological Lexicon of the Old Testament*, t. 2, red. E. Jenni, C. Westermann, Peabody 2004, s. 638–642; A. Sand, *Kapdia*, w: *Dizionario esegetico del Nuovo Testamento*, t. 1, red. H. Balz, G. Schneider, Brescia 2004, kol. 1909–1913; Biblia Paulistów, *Słownik: Serce*, s. 2753–2754; A. Kiejza, *Serce*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 6–7; tenże, *Serce*, w: *Nowy słownik teologii biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin–Kielce 2017, s. 812–814; itd.

Autor tej lakonicznej, ale oddającej istotę sprawy definicji nie dodał, że w Biblii jest mowa także o sercu morza (11 razy) czy nawet sercu nieba (Pwt 4,11), ale przede wszystkim o sercu Boga (26 razy)¹⁴. A to wiąże się z prawdą, że „Bóg jest bytem osobowym: myśli, odczuwa, pragnie i dokonuje wyboru”¹⁵.

O intelektualnym i wolitywnym charakterze biblijnego serca świadczy przede wszystkim etymologia tego rzeczownika. Hebrajskie słowo *lēb*, *lēbāb* wywodzi się z semickiego rdzenia **libb*. Prawdopodobnie krótsza forma *lēb* jest pierwotna. Antyczny aramejski *lbb* oznaczał serce; punicko-fenicki i (późniejszy) aramejski *lb* – serce, centrum działania osoby; aramejski żydowski *lēb*, *lēbāb* – serce, myśl, inteligencja. Także w słowie *lubbun* występującym w średniowiecznym języku arabskim odkrywamy znaczenie: serce, myśl/mentalność, inteligencja, poznanie, duch, szpik kostny, rdzeń/jądro. I w końcu egipski *ib* – bardzo prawdopodobnie powiązany etymologicznie z semickim *lbb* – również oznacza serce, inteligencję, myśl¹⁶. Przejawem intelektualnego rozumienia serca jest to, że tłumacząc rzeczownik *lēb*, *lēbāb* na język grecki, często w Septuagincie posłużono się terminami odnoszącymi się do sfery rozumu, np. *διάνοια* (myśl, umysł, zamysł – 51 razy w LXX), *νοῦς* (umysł, rozum, rozsądek – 12 razy), *φρήν* (umysł, myśl, rozum – 7 razy) i wieloma innymi z coraz mniejszą częstotliwością¹⁷.

Podsumowując: zauważa się pojmowanie serca zwłaszcza jako ośrodka rozumu i woli, choć także emocji czy – szerzej – jako wyrazu osobowości. Już te dane inspirują do zadania sobie pytania o *lallēbāb* w 1 Sm 16,7: czy Pan Bóg, „patrząc na serce Dawida”, zauważa w nim jakąś szczególną cechę osobowości, np. zwłaszcza dobrą wolę i rozsądne sumienie? A może chodzi o podkreślenie własnego (Bożego) rozeznania i decyzji woli o wyborze akurat tego człowieka (Dawida) na króla, niezależnie od walorów posiadanych przez młodzieńca? A może chodzi o jedno i drugie, gdyż obie sprawy ostatecznie nie muszą się wykluczać?

Z kolei OKO w Biblii hebrajskiej wyrażone jest rzeczownikiem ‘ayin. Termin ten posiada jeszcze inne znaczenia, które warto wspomnieć w kontekście naszych wywodów.

Ten występujący w TM blisko 900 razy rzeczownik to przede wszystkim oko: 1) oko człowieka, a także 2) oko Boga, Jahwe. Jest narzędziem wzroku, ale również symbolem troskliwej obecności, okazywanej łaskawości, wyrażanych emocji itp. Nie trzeba przytaczać jego licznych wystąpień (o charakterze dosłownym i metaforycznym), gdyż ta definicja jest klarowna i nie budzi zastrzeżeń. Jedyne, co warte jest wspomnienia, to 58 przypadków wyrażenia *l‘ênê* (wobec oczu = w obecności

¹⁴ P.J. Achtemeier (red.), *Serce*, s. 1100. Wszystkich wystąpień rzeczownika *lēb*, *lēbāb* w Tekście Masoreckim jest 853 (H.J. Fabry, *Lēb*, *lēbāb*, kol. 645).

¹⁵ L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (red.), *Serce*, s. 903. Zob. także H.J. Fabry, *Lēb*, *lēbāb*, kol. 678–679: „Come per l'uomo, così anche per Jhwh il *lēb* è il centro della *decisione*” (emfaza nasza).

¹⁶ H.J. Fabry, *Lēb*, *lēbāb*, kol. 639. Zauważa się w Ez 16,30 jedyny przypadek słowa przypominającego hebrajski rzeczownik *lēb*, *lēbāb*, ale występujący w formie rodzaju żeńskiego: *libbā*^h. Choć według F. Stolz, *Lēb*, w: *Theological Lexicon of the Old Testament*, s. 639 prawdopodobnie jest tu mowa o sercu („Ezek 16:30 probably refers to the heart as the seat of desires”), to jednak sugeruje się postrzegać w nim (także) inne znaczenie: „serce *lub* gniew” (P. Briks, *Podręczny słownik* s. 172).

¹⁷ H.J. Fabry, *Lēb*, *lēbāb*, kol. 649.

czy metaforycznie np. $l^c \text{ '} \acute{e}n\acute{e} ha\acute{s}seme\acute{s}$ – wobec [oczu] słońca, czyli za dnia, w pełnym dniu – 2 Sm 12,11): składa się ono z przyimka l^c oraz rzeczownika $\acute{e}nayim$ (przybierającego jednak formę *status constructus*, czyli odmianą od tej, jaką widać w badanym w niniejszym opracowaniu zwrocie $la' \acute{e}nayim$, obecnym w 1 Sm 16,7).

Kolejne znaczenie rzeczownika $\acute{a}yin$ będzie miało związek z analizowanym w niniejszym studium tekstem 1 Sm 16,7. Daje się zauważyć w tabeli przekładów (por. pkt 2), że jest tam mowa nie tyle o oczach, co o: „wyglądzie zewnętrznym”, „tym, co się pokazuje”, „tym, co jest przed oczami”, „tym, co się jawi oczom”, „tym, co jest widoczne/dostępne dla oczu”, „tym, co widzą oczy”. Czy takie tłumaczenia są uzasadnione?

Rzeczywiście słowniki podają tym podobne, trzecie 3) znaczenie terminu $\acute{a}yin$. Bo faktycznie trudno byłoby oddać ten hebrajski rzeczownik polskim słowem „oko” choćby w takich tekstach, jak Wj 10,5.15; Lb 22,5.11 (nie chodzi o oko ziemi, lecz o to, co jest widoczne na jej powierzchni); Kpł 13,55 (wygląd [LXX: ὄψις] plagi, jaką dotknięty był trędowaty); Lb 11,7 (wygląd manny, a nie jej oko), Ez 1,4.7.16.22.27; 8,2; Dn 10,6 (wygląd w znaczeniu połysk, blask kamienia szlachetnego lub metalu, a nie jego oko); Prz 23,31 (połysk wina w kielichu, a nie jego oko). W tych przypadkach nie ma wątpliwości. Ale czy w 1 Sm 16,7 również na pewno chodzi o wygląd zewnętrzny, na który się patrzy, czy też należałoby użyć podstawowego znaczenia tego rzeczownika (oko) i zwrot $ra' \acute{a}h la' \acute{e}nayim$ przetłumaczyć jako patrzeć oczami, traktując l^c jako *instrumentalis*? Zwłaszcza że podane tu przykłady – wskazane przez słowniki wymienione w przypisie 18 – zawierają termin $\acute{a}yin$ w liczbie pojedynczej, podczas gdy $la' \acute{e}nayim$ to *dualis*! Nie można więc powiedzieć, że jest to sytuacja identyczna. Co więcej, w 1 Sm 16,7 rzeczownik $\acute{a}yin$ poprzedzony jest przyimkiem l^c , czego również nie można powiedzieć o wymienionych wyżej przypadkach nietypowego zastosowania słowa oko (w znaczeniu: wygląd, to, co widoczne). Ponownie więc rodzi się pytanie: czy zwrot $la' \acute{e}nayim$ rzeczywiście może być zaliczony do niniejszej, trzeciej grupy znaczeniowej terminu $\acute{a}yin$?

Istnieją jeszcze dwa znaczenia tego terminu: 4) $\acute{a}yin$ jako źródło. To metaforyczne znaczenie występuje 23 razy w TM i odwołuje się do pięknej intuicji, traktującej te elementy topografii jako „oczy na powierzchni ziemi, którymi – jak łyzy – wypływają wody podziemne”. Zupełnie odrębną 5) grupą wyrażzeń zawierających $\acute{a}yin$ są nazwy własne miejsc i miejscowości, z Engedi na czele¹⁸.

Podsumowując: w 1 Sm 16,7 – gdy mowa o zwrocie $la' \acute{e}nayim$ – zapewne nie chodzi o patrzeć na oczy¹⁹; nie jest to też patrzeć dla oczu²⁰, lecz albo patrzeć

¹⁸ Por. F.J. Stendebach, *'Ayin*, w: *Grande Lessico dell'Antico Testamento*, t. 6, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2006, kol. 636–655; J. Schreiner, *'Ayin*, w: *Grande Lessico dell'Antico Testamento*, t. 6, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2006, kol. 656–665; L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008, „*'Ayin*”, s. 764–765.

¹⁹ Tak sugerowali F.J. Stendebach, *'Ayin*, kol. 642 i H. Hagan, *The Battle Narrative*, s. 106, zacytowani w przypisie 4. Patrzeć w/na oczy miałyby może znaczenie w sytuacji poszukiwania oblubienicy lub oblubieńca, ale raczej nie przy wyborze nowego króla.

²⁰ Tak komentuje tzw. Przekład Dosłowny, s. 407: „TM człowiek patrzy dla oczu, a JHWH patrzy dla serca, lub do oczu [...] do serca; w LXX: bo nie jak przygląda się człowiek, patrzy Bóg, człowiek bowiem patrzy na twarz, Bóg natomiast patrzy na serce”.

na to, co jest widoczne dla oczu, czyli na coś zewnętrznego, posturę, twarz²¹, albo patrzenie za pomocą oczu (*instrumentalis*). Jeśli uwzględnić początek perykopy 1 Sm 16,1-13, wydaje się, że chodzi raczej o docenianie walorów zewnętrznych, takich jak siła fizyczna, wzrost, uroda wojownika. W zasadzie można by się zgodzić z opinią, że ostatecznie nie ma zbyt dużej różnicy między jednym i drugim, gdyż patrzenie oczami (narzędnik) dotyczy tego, co jest widoczne dla oczu (biernik), a zatem obejmuje wzrokiem głównie to, co zewnętrzne, gdyż oczy nie są w stanie wnikać do wnętrza osoby. Wyjątkiem mogłaby być sytuacja, w której patrząc w/na czyjeś oczy, wyczuwa się smutek, ból albo radość tej osoby – ale kontekst 1 Sm 16,7 nie prowadzi do takiej interpretacji.

To, że obydwa znaczenia la'ênayim (z 1^e *instrumentalis* i 1^e *obiectivus*) nie stoją ze sobą w konflikcie, wynika z faktu, iż rzeczownik 'ayin – obok swego podstawowego znaczenia (oko) – posiada także m.in. to drugie, jak gdyby przeciwstawne, bo odwracające charakter *czynny* (praca oka) na *bierny* (efekt patrzenia): wygląd, to, co widoczne dla oczu. *W obu przypadkach „oczy” przynależą zatem do tego samego podmiotu działającego: człowiek patrzy (swoimi) oczami [instrumentalis] lub ten sam człowiek widzi to, co jest widoczne dla (jego własnych) oczu [obiectivus].* Inaczej natomiast przedstawia się sprawa dwojakiej interpretacji zwrotu lallêbâb, gdyż serce – w zależności od funkcji przyjmowanej przez przyimek 1^e – należy bądź do *podmiotu* działającego (Pan, który patrzy swym sercem), bądź do *przedmiotu* Bożego działania (serce Dawida widziane przez Pana). Sytuacja jest więc nieco bardziej skomplikowana i na pewno nieidentyczna.

4. PRZYIMEK L^E W BIBLIJ HEBRAJSKIEJ

Niewielki w swej budowie przyimek 1^e tworzą spółgłoska lamed oraz samogłoska szewa czytana jako krótkie e, zaznaczana znakiem ° lub °, a nawet w niektórych sytuacjach opuszczana²². Podstawowe gramatyki biblijnego hebrajskiego i niewielkie słowniki do Starego Testamentu podają zaledwie dwa albo trzy znaczenia tego

²¹ Warto przy okazji zajrzeć do nowotestamentowych tekstów operujących terminami πρόσωπον i καρδιά do opisania rzeczywistości zewnętrznej i wewnętrznej. Por. R. Popowski, M. Wojciechowski, *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1994, s. 850 (komentarz do 2 Kor 5,12): „Sens: przeciw tym, którzy chępią się tym, co zewnętrzne, a nie tym, co wewnętrzne”; A. Kiejza, *Serce*, w: *Nowy słownik teologii biblijnej*, s. 813: „przez kontrast określa ono różnicę, jaka istnieje między wnętrzem a zewnętrznym przejawem osoby ludzkiej (2 Kor 5,12; 1 Tes 2,17)”; W. Robertson Nicoll (red.), *The Expositor's Greek Testament*, New York 1897–1910 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 2 Kor 5,12): „St. Paul here refers to teachers who lay stress on the outward appearance and the «face» [...] of things, such as a man's enthusiasms and visions (2Co 12:1 and 2Co 5:13), or his eloquence (chap. 2Co 10:10), or his letters of commendation (2Co 3:1), or his Jewish birth (2Co 11:22), or his personal intimacy in the flesh with Christ (2Co 5:16) – rather than on the inward motive and «heart» of his message”.

²² Dzieje się tak zgodnie z regułami gramatycznymi właściwymi dla szewy, a także z samym jej znaczeniem: hebrajskie šāw' to po polsku nicość, marność, coś znikomego/daremnego/zawodnego; oszustwo, fałsz. P. Briks, *Podręczny słownik*, s. 351.

przyimka²³; inne już kilka²⁴, ale najszersze chyba spektrum znaczeniowe l^e prezentują biblijne leksykony znane wśród egzegetów jako BDB²⁵ i HALOT²⁶. Autor hasła „l^e” w tej ostatniej pozycji, przetłumaczonej na język polski, formułuje to następująco²⁷: „1) miejsce: do, w kierunku; 2) cel, zamiar, kierunek ruchu (np. do ziemi, przy drzwiach, obok); 3) określanie czasu: a) aż do; b) w, o; c) na pewien czas; 4) wskazanie kierunku; 5) daleko od; 6) z czasownikami mowy (łac. *de*) o, na temat; 7) zamiar, cel działania; 8) *dativus* pożytku (lub szkody); 9) *dativus* etyczny, korzyści, udziału; 10) wyraża przynależność; 11) > *dativus possessivus*; 12) gotowość, dyspozycyjność, umiejętność; 13) wskazuje na rezultat lub efekt jakiegoś działania; 14) relacja dopełniaczowa; 15) l^e oznaczające dopełniacz; 16) zaznacza związek pomiędzy przyimkiem i zależnym od niego rzeczownikiem; 17) sytuacja wyrażona w połączeniu z rzeczownikiem; 18) dystrybutywny; 19) wyrażanie określonego związku; 20) dzieli całość na części; 21) wyraża głównie *accusativus* osoby jak w aramejskim; 22) sens „to znaczy”, jako apozycja; 23) wprowadza przyczynę lub motyw: dla, z powodu; 24) z czasownikami w stronie biernej wskazuje sprawcę czynności; po zmianie na stronę czynną wskazuje podmiot działania: przez; 25) w inskrypcjach, w tytułach (nie tłumaczy się); 26) z bezokolicznikiem wskazuje na intencję; uzupełnia sens czasownika; modyfikuje czasownik główny tak, jak przysłówek; itp.”²⁸. Niektóre z wymienionych tu funkcji zdają się powtarzać; odróżnia je od siebie czasem tylko bardzo delikatny niuans.

Imponuje liczba funkcji pełnionych przez przyimek l^e w Biblii hebrajskiej. Ale czy są to już wszystkie możliwości? Zauważa się brak wyrażonego tu wprost – tak ważnego dla nas – znaczenia *instrumentalis*. Ale nie widać także np. równie facho-

²³ A.E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar as Edited and Enlarged by the Late E. Kautzsch*, Oxford 1910, s. 298: „to, towards, for”; M.D. Futato, *Beginning*, s. 49: „to, for”; T.O. Lambdin, *Wprowadzenie do hebrajskiego biblijnego*, Lublin 2012, s. 71, 560: „do, dla”; K. Siwek, *’ābôtēnū sipp^erū lānū. Biblijny język hebrajski. Kurs podstawowy i średni*, Warszawa 2013, s. 49, 604: „dla, do, w kierunku”; J. Verbruggen, *Essential Biblical Hebrew*, 2012 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10]: „to, for”; P. Joüon, T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 2006, s. 309 (§ 103b): „to”. Autorzy tego ostatniego dzieła dodają tamże interesującą definicję l^e oraz innych podobnych mu przyimków: „The three monoconsonantal prepositions b^e *in*, k^e *like*, and l^e *to* are always prefixed to a noun, hence they are sometimes called proclitics [...] [T]he primitive form of [...] l^e was probably [...] *la [...] They are usually vocalised *weak* (that is to say, with shva or its substitutes), though in certain cases special, *strong* vocalisation is applied”.

²⁴ Np. R.L. Harris, G.L. Archer, B.K. Waltke, *Theological Wordbook of the Old Testament*, Chicago 1981 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10], § 163.0, 2807.0: „to, at, in, in reference to, of, by *etc.* In recent translations, occasionally from [...] For, in regard to, the sign of the accusative”.

²⁵ F. Brown, D.D. Driver, C.A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon. With an Appendix containing the Biblical Aramaic*, Oxford 1907 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10], § 4729: „to, towards, at, near, in / with reference to, against, into, belonging to, of, in view of, unto, concerning, about, for, in regard to, to denote the object, corresponding to lat. *dativus (in)commodi*, denoting relation, with *infinitivus* l^e most commonly denotes the end or purpose of an action”.

²⁶ L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008.

²⁷ Przytoczone będą znaczenia partykuły l^e bez podawania przykładów ze ST.

²⁸ L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik*, „l^e”, s. 478–480.

wej łacińskiej nazwy *lāmed auctoris*, o której ewidentnie jest mowa w punkcie 25²⁹. Znaczenia narzędziowego, niedostrzegalnego na pierwszy rzut oka, dopatrujemy się w punkcie 17³⁰, choć byłoby ono zapewne wyrażone *explicite* w osobnym punkcie, gdyby HALOT uwzględnił Ez 12,12 podczas definiowania przyimka l^e. Stawia natomiast ten leksykon obok siebie wersety Ez 12,12 i 1 Sm 16,7 przy definiowaniu rzeczownika ‘ayin: gdyby uznać l^e *instrumentalis* w Ez 12,12 jako fakt niepodważalny, to czy autorzy sugerują tę funkcję przyimka l^e także w 1 Sm 16,7? Brakuje jednak komentarza na ten temat³¹.

Skonsultowane powyżej leksykony odnoszą się do terminologii ściśle związanej z Tekstem Masoreckim. Warto sięgnąć po monumentalne, ośmiotomowe dzieło: *The Dictionary of Classical Hebrew* Clines’a, wychodzące poza Pismo Święte, choć przytaczające także liczne przykłady z Biblii. Tu przyimkowi l^e przypisane są 23 funkcje (niektóre w dodatkowych podpunktach)³², w większości przypadków odpowiadające kategoriom opisanym w HALOT. Okazuje się, że na pozycji 16. (s. 484) jest mowa o l^e *instrumentalis*! Podane tu przykłady z TM to Wj 17,13 („Jozue pokonał Amaleka [l^e pī ḥereḅ] ostrzem-miecza”) oraz Hi 42,5 („[l^e šēma ‘ōzen] za-pomocą-słyszania-ucho usłyszałem o Tobie, teraz moje oko Cię ujrzało”). Podobnie jak w HALOT, również w tym dziele nie jest przywołany w tym miejscu Ez 12,12. Ale – także w ściślejszej korespondencji z HALOT – słownik Clines’a zestawia ze sobą Ez 12,12 i 1 Sm 16,7 w innym haśle: przy okazji definiowania rzeczownika ‘ayin. Tenże słownik klasycznego hebrajskiego – o wiele większy, a więc i bogatszy od konfrontowanego tu HALOT – dodatkowo określa l^e związane z okiem i oczami w obu tych tekstach. Rozróżnia je jednak na l^e *instrumentalis* w Ez 12,12 i l^e *obiectivus* w 1 Sm 16,7³³. Czyli z jednej strony pomaga nam Clines w nabraniu pewności, że l^e może pełnić rolę postawienia rzeczownika oko w narzędniku, z drugiej jednak – podobnie jak wszyscy inni translatorzy i egzegeci – nie identyfikuje przyimka l^e jako *instrumentalis* w 1 Sm 16,7.

²⁹ Por. J. Łach, S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990, s. 50: „Bardzo wiele psalmów ma w tytułach podane imiona różnych osób. Są one poprzedzone przyimkiem l^e, który dawniej uważano za *lāmed auctoris*, tzn. oznaczający autora”; G. Barbiero, *Cantico dei cantici. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2004, s. 57 (komentarz do Pnp 1,1): „indubbiamente non la dedica («per Salomone»), ma, a somiglianza dei titoli dei Salmi, l’autore del Cantico (*lamed auctoris*)”.

³⁰ Podanych jest tu w leksykonie kilka przykładów, wśród których np.: Wj 24,10 („... dzieło z szafirowych kamieni jak niebo lāṭōhar” = „... dzieło z szafirowych kamieni jak niebo l^e + czystość, oczyszczenie” => „... dzieło z szafirowych kamieni jak niebo przez / za pomocą czystości, oczyszczenia” => „... dzieło z szafirowych kamieni jak niebo *świecące*”) (LXX ma tu τῆ καθαριότητι, prawdopodobnie *dativus instrumentalis*); Kpł 25,18 („... abyście mieszkali w kraju lāḇetāḥ” = „... abyście mieszkali w kraju l^e + zaufanie, pewność, bezpieczeństwo” => „... abyście mieszkali w kraju za pomocą zaufania, bezpieczeństwa = [z kim/czym? z] zaufaniem, bezpieczeństwem” => „... abyście mieszkali w kraju *pewnie, bezpiecznie*”).

³¹ L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik*, „‘Ayin”, s. 764: „la‘ayin Ez 12,12 i la‘ēnayim 1 Sm 16,7”.

³² D.J.A Clines (red.), *L^e*, w: *The Dictionary of Classical Hebrew*, t. 4: *yod-lamed*, Sheffield 1998, s. 479–485.

³³ D.J.A Clines (red.), ‘Ayin, w: *The Dictionary of Classical Hebrew*, t. 6: *samekh-pe*, Sheffield 2007, s. 362.

Faktem jest, że Ez 12,12 różni się nieco od 1 Sm 16,7. W pierwszym tekście za- uważa się podmiot (władca), orzeczenie (aby nie widział), dopełnienie dalsze (okiem – narzędnik) i dopełnienie bliższe (kraju – logicznie rzecz biorąc, biernik; zauważany w języku polskim dopełniacz jest skutkiem zastosowania przeczenia „nie”). W drugim zaś tekście jako dopełnienie bliższe traktowane są powszechnie *la'ênayim* i *lallēbāb* (na wygląd i na serce); jest też oczywiście podmiot (człowiek i Pan) oraz orzecz- nie (patrzy). Brakuje natomiast dopełnienia dalszego, czyli narzędzia patrzenia (za pomocą czego widzą człowiek oraz Pan Bóg). I tu rodzi się zasadnicze pytanie: czy przypadkiem nie dlatego właśnie *la'ênayim* i *lallēbāb* tłumaczone są powszechnie w bierniku (a nie w narzędniku), bo gdyby uznać *l'* za *instrumentalis*, to „zabrakłoby” dopełnienia bliższego? A rzeczywiście w stwierdzeniu „Pan patrzy sercem” nie ma mowy o obiekcie, na który JHWH spogląda. Warto więc może przebadać jeszcze wszystkie wystąpienia czasownika *rā'āh* (widzieć) w TM (ok. 1300 razy) i postarać się odnaleźć ewentualne przykłady użycia tego słowa bez dopełnienia bliższego? Bo może się okazać, że ich w ogóle nie ma, gdyż tego typu sytuacja jest (hipotetycznie) niedopuszczalna z gramatycznego punktu widzenia i być może dlatego – z wyjątkiem S. Pisana – nie jest ona brana pod uwagę przez egzegetów.

Analiza wszystkich przypadków *rā'āh* w Biblii hebrajskiej prowadzi do wniosku, że najczęściej termin ten ma związek z jakimś dopełnieniem bliższym. Bywa on zazwyczaj sygnalizowany za pomocą nieprzetłumaczalnej partykuły *'ēt* (tzw. *nota accusativi*) (lub nawet bez jej obecności przy wskazywanym obiekcie), a także dzięki: *kī* (że), *'āšer* (że), *w'hinne^h* (a oto), *b^c* (na), *l^c/'ēl* (na, w kierunku) itp., jak również za pomocą dodawanego do *rā'āh* sufiksu pełniącego rolę zaimka osobowego. Ale okazuje się, że niemało jest przykładów, w których dopełnienie bliższe nie jest dostrzegalne wprost, lecz jest domyślne, dedukowane z najbliższego kontekstu³⁴. Zauważa się także sytuacje, kiedy pada zawołanie „patrz(cie)” i znów nie ma standardowego dopełnienia bliższego, choć zapewne jego rolę będzie pełnił dalszy ciąg wypowiedzi podmiotu, wzywający interlokutora do jakiegoś działania³⁵. Są również (nieliczne) przypadki, w których absolutnie i jednoznacznie brakuje dopełnienia bliższego (*direct object*). Są to stwierdzenia natury ogólnej, czasem o znaczeniu gnomicznym, wyrażające uniwersalną myśl, często o charakterze moralnym lub pouczającym. Czy przypadkiem 1 Sm 16,7 nie wpisuje się w tego typu generalne orzeczenia? Bo tak jak „bożki nie widzą ani nie słyszą”³⁶; jak „nie widzą (także) czciciele bożków”³⁷; jak „naród nierozumny ma oczy, ale nie widzi”³⁸; jak „człowiek ślepnący lub przerażony ma problem z widze-

³⁴ Por. Rdz 19,1; Wj 3,4; 16,15; 19,21; 20,8; 22,9; 32,5; Kpl 9,4; Lb 17,24; 25,7; Pwt 32,19; Joz 8,14; 13,19; Sdz 19,30; 1 Sm 6,13.16; 18,28; 26,12; 2 Sm 18,11; 24,3; 1 Krl 1,48; 18,39; 19,3; 22,25; 2 Krl 2,12.19; 7,2.13.14.19; 9,27; [1-2 Krm ~ 1-2 Sm i 1-2 Krl]; Ne 4,8; Hi 22,19; Ps 35,21.22; 40,4; 41,7; 59,5; 94,7; 97,4; 107,42; 112,10; 114,3; Prz 24,18.32; Iz 37,17; 41,5; 49,7; 59,15; 60,5; 66,14; Jr 1,12; 7,11; 20,; 31,26; 32,24; 39,4; Lm 2,16; 3,50; Ez 1,28; 8,17; 9,9; 12,3; 16,50; 18,28; 23,11; 47,6; Mi 7,10; 7,16; Ha 3,6; Za 9,5.8; 10,7; Mi 1,5.

³⁵ Por. Rdz 27,27; 31,50; 39,14; 41,41; Wj 7,1; 31,2; 33,12; 35,30; Pwt 1,8.21; 2,24.31; 4,5; 11,26; 30,15; 32,39; Joz 6,2; 8,1.4.8; 1 Sm 23,23; 24,12; 25,35; 26,16; 2 Sm 7,2; 13,28; 15,3.28; 1 Krl 17,23; 2 Krl 10,3; 19,16; 1 Krm 21,23; 28,10; Hi 40,12; Ps 45,11; 48,6; 69,33; Iz 6,9; 63,15; Jr 1,10; 2,10; 3,2; 6,16; Ez 4,15; Am 6,2; Ha 1,5; Za 3,4.

³⁶ Por. Pwt 4,28; Ps 115,5; Ps 135,16.

³⁷ Por. Iz 44,9.18.

³⁸ Por. Jr 5,21; Ez 12,2.

niem”³⁹; jak „(uzdrowione) oczy niewidomych widzą”⁴⁰; jak „oczy są do patrzenia”⁴¹; jak „oko nie nasyci się patrzeniem”⁴² itp. – tak człowiek, jeden z podmiotów w 1 Sm 16,7, „(zazwyczaj) patrzy (tylko) oczami” (czyli powierzchownie/zewnętrznie), a Pan Bóg, drugi podmiot, „(zawsze) patrzy sercem” (czyli według własnej wszechwiedzy podejmuje decyzje względem każdego człowieka oraz wszystkich sytuacji dziejących się w świecie). Nieobecność dopełnienia bliższego w zakończeniu wersetu 1 Sm 16,7 (w przypadku l^e *instrumentalis*) w żaden sposób zatem nie generuje braku w zakresie składni tych zdań, a także niekoniecznie wywołuje jakiegokolwiek nieporozumienie z powodu (ewentualnie zarzucanego mu) niedopowiedzenia w zakresie treści.

W dalszym ciągu rozkładając analizowany materiał na czynniki pierwsze, warto przyjrzeć się jeszcze wszystkim przypadkom występowania rzeczowników oko/oczy i serce w połączeniu w przymikim l^e w Tekście Masoreckim (TM), bo niewykluczone, że pewne analogie mogą pomóc w zrozumieniu 1 Sm 16,7. Tych przykładów jest niewiele, dlatego nie powinno być trudności w ich klasyfikacji oraz określeniu funkcji, jaką pełni l^e.

Okazuje się, że wskazany (we wstępie do niniejszego studium) przez S. Pisana SJ tekst Ez 12,12 jest jedynym przypadkiem w hebrajskim ST (a więc *hapax legomenon*), w którym l^e łączy się z rzeczownikiem oko w liczbie pojedynczej. A tu niewątpliwie partykuła ta pełni rolę *instrumentalis* (narzędnik) – „aby nie widzieć kraju *okiem*”, co potwierdza nie tylko Clines, ale także wszystkie znane nam przekłady, również te, które są wymienione w punkcie 2. artykułu, w tabeli. Drugi, jedyny podobnie wyglądający przykład (Lb 34,11) nie może być tu brany pod uwagę, gdyż Ain stanowi nazwę własną miejscowości, nawet jeśli Septuaginta przetłumaczyła la‘ayin jako ἐπιπηγάς (nad źródłami), przyjmując 4. (a nie 5.) znaczenie ‘ayin i zmieniając liczbę pojedynczą z TM na liczbę mnogą (chyba że taka była *Vorlage* dostępna tłumaczowi tego wersetu na grekę).

Z rzeczownikiem oczy (w liczbie mnogiej, a precyzyjniej: podwójnej = *dualis*, oraz w *status absolutus*) przymik l^e łączy się w TM już nieco częściej, ale wciąż nie jest to zbyt wiele przypadków (5 razy). 1) Pierwszy przykład jest bardzo ciekawy, a pochodzi z Lb 10,31: „... ty bowiem znasz miejsca na pustyni, gdzie możemy rozbić obóz, ty będziesz dla nas [l^e‘ênāyim] *zamiast oczu*” (LXX: ἐν ἡμῖν πρεσβύτες – „wśród nas starszym”; Vulgata: *ductor noster* – „naszym przewodnikiem”). Kolejne trzy przypadki są dość podobne, bo ewidentnie łączy je l^e (*in*)*commodi* (*pożytku lub szkody*): 2) Rdz 3,6: „Niewiasta spostrzegła, że drzewo jest rozkoszą [lā‘ênayim] *dla oczu*...”; 3) Prz 10,26: „Czym ocet dla zębów, a dym [lā‘ênayim] *dla oczu*...” (tu l^e *incommodi*); 4) Koh 11,7: „Przyjemne jest światło i miło [lā‘ênayim] *oczom/dla oczu* widzieć słońce”. Ostatni 5) jest analizowany przez nas, dwuznaczny 1 Sm 16,7: „człowiek widzi [la‘ênayim] oczami (narzędnik [?]) versus to, co widoczne dla oczu (biernik [?])”. A więc *instrumentalis*, jak w Ez 12,12, czy *obiectivus*? W przypadku połączenia przymik l^e z rzeczownikiem oczy w TM – jak zaznaczono wyżej – ostatecznie

³⁹ Por. Rdz 27,1; 48,10; 1 Sm 3,2; 1 Sm 4,15; Ps 69,24; Iz 6,10; 21,3.

⁴⁰ Por. Iz 29,18.

⁴¹ Por. Pwt 29,3; Prz 20,12.

⁴² Por. Koh 1,8.

nie ma zbyt dużej różnicy w zrozumieniu tekstu, a więc także w jego interpretacji: okiem/oczami (narzędnik) widzi się to, co zewnętrzne = widoczne dla oczu (biernik).

Jeśli zaś chodzi o przyimek *l*^e stojący z rzeczownikiem serce, to – jak słusznie zaznacza *Grande Lessico dell'Antico Testamento* – z formą krótszą *lēb* partykuła ta nie tworzy ani jednego wyrażenia. Natomiast z formą dłuższą, *lēbāb* – choć GLAT sugeruje dwa takie przypadki⁴³ – wyszukiwarka uznawanego powszechnie wśród egzegetów elektronicznego programu BibleWorks10 odnajduje tylko jeden casus, czyli analizowany przez nas przykład z 1 Sm 16,7: „JHWH (LXX: θεός) widzi [lallēbāb] sercem (narzędnik [?]) / na serce (biernik [?])”, stanowiący zatem *hapax legomenon* tego zwrotu w całym TM. Brak odpowiednika w TM wzmagają pytanie: *instrumentalis* czy *obiectivus*? W przeciwieństwie do kazusu z oczami, tutaj – gdy odróżnia się patrzenie na serce Dawida od patrzenia sercem Boga – wskazuje się na inny aspekt wykonywania tej czynności: czy podkreślamy rolę *podmiotu* (Pan Bóg = Jego serce) i kryteria oraz sposób Jego działania, czy też akcentujemy jakąś cechę *przedmiotu* widzenia (serce Dawida = jego osoba)? Brak sytuacji analogicznych w TM nie pomaga w jednoznacznym przechyleniu szali na korzyść którejś z interpretacji.

5. LEKTURA KANONICZNA: 1 SM 13,14; 16,7; 2 SM 7,21; DZ 13,22

Tabela przekładów wykazała, że niejednoznaczny tekst hebrajski 1 Sm 16,7 został przez wszystkich przetłumaczony jednomyślnie: „Bóg patrzy na serce” (Dawida) [a nie własnym sercem]. Faktem jest natomiast, że jednocześnie wszystkie te przekłady (choć tym razem bez sprzeciwu ze strony autora niniejszego artykułu) również w pełnej zgodzie oddały sens dwóch innych tekstów: 1 Sm 13,14 (Samuel zapowiada odrzucenie króla Saula i wybór kogoś innego w jego miejsce) oraz 2 Sm 7,21 (król Dawid dziękuje Bogu za powołanie go „z pastwiska” i obietnicę „tronu na wieki”). Okazuje się, że kryterium odnalezienia kandydata na władcę było... serce Boga (!). W 1 Sm 13,14 czytamy: „A teraz panowanie twoje nie ostoi się. Pan wyszukał sobie człowieka *według swego serca*: ustanowił go Pan wodzem swego ludu, nie zachowałeś bowiem tego, co Pan ci polecił”. Natomiast 2 Sm 7,21 brzmi następująco: „Przez wzgląd na Twoje słowo i *życzenie Twego serca* dokonałeś całego tego wielkiego dzieła, aby pouczyć swego sługę”⁴⁴. Tłumacze byli jednomyślni, choć hebrajski zwrot *kilbābō* (dosłownie jak-serce-jego) oraz jego grecki odpowiednik z LXX: *κατὰ τὴν καρδίαν αὐτοῦ* (dosłownie: według serca jego), obecne w pierwszym z tych tekstów, mogłyby wskazywać także na serce Dawida. Zaimek „jego” niekoniecznie jest tu jednoznaczny⁴⁵. Oznaczałoby to wówczas, że Pan Bóg wyszukał sobie człowieka, którego serce Mu się podoba, i „według (szlachetności) tegoż serca” Pan dokonałby wyboru. Ale wszyscy mają rację, że chodzi tu jednak o serce Boga, o czym już

⁴³ Nie podając jednak niestety żadnych referencji biblijnych: „*Lēb* e *lēbāb* appaiono come sinonimi perfetti, assolutamente intercambiabili [...] *Lēbāb* è costruito 46 volte con *b*^e, 6 con *k*^e e 2 con *l*^e” (H.J. Fabry, *Lēb, lēbāb*, kol. 645–646).

⁴⁴ Biblia Tysiąclecia, wyd. V oraz podobnie inne przekłady; emfazy nasze.

⁴⁵ Pogłębiającą dyskusję na ten temat przedstawia J.S. DeRouchie, *The Heart of JHWH and His Chosen One in 1 Samuel 13:14*, „Bulletin for Biblical Research” 24/4(2014), s. 467–489.

niewątpliwie mówi drugi tekst⁴⁶. Ponadto trafnie interpretuje 1 Sm 13,14 komentarz historyczno-kulturowy ST:

„Człowieka według serca swego. Słowa te oznaczają, że odtąd Bóg będzie się kierował własnym wyborem (własną wolą i zamiarami w stosunku do Izraelitów). Słowa te nie mają związku z pobożnością Dawida, lecz wskazują, że Bóg zgodnie z własną wolą odrzucił Saula (człowieka spełniającego pragnienia Izraela, 1 Sm 9,21 [*sic! Powinno być chyba 1 Sm 8,21*]) i zastąpił go człowiekiem, wybranym na podstawie innego kryterium. Język akadyjski posługuje się tą samą terminologią, opisując umieszczenie na tronie króla po myśli boga Enlila. Nawet Nabuchodonozor umieścił w Jerozolimie króla «według swego serca»⁴⁷.

Ewentualną wątpliwość co do trafnego odczytania hebrajskiego sufiksu -ô (czy greckiego zaimka αὐτοῦ) w 1 Sm 13,14 rozwiewa – oprócz 2 Sm 7,21 – także treść Dz 13,22. Przywołujemy ten tekst z Nowego Testamentu, opierając się na zasadzie lektury kanonicznej Biblii⁴⁸. „[W synagodze w Antiochii Pizydyjskiej (...) wstał Paweł, dał znak ręką i przemówił]: [...] gdy [Bóg] go [Saula] odrzuci[ł], powołał im na króla Dawida, któremu wystawił takie świadectwo: «Znalazłem Dawida, syna Jessego, człowieka *według serca mego*, który spełni we wszystkim moją wolę»” (Dz 13,14a.16a.22; Biblia Poznańska, emfaza nasza; inne przekłady podają: Biblia Tysiąclecia [„człowieka po mojej myśli”]; Biblia Paulistów [„człowieka według mojego upodobania”] itp.). W tym przypadku nie ma wątpliwości, że chodzi o serce Boga, gdyż – za pośrednictwem św. Pawła – Pan przemawia w pierwszej osobie: κατὰ τὴν καρδίαν μου. Krytyka tekstualna odnosząca się do tego wersetu nie wykazuje

⁴⁶ Również wspomniany wyżej J.S. DeRouchie, *The Heart of JHWH*, s. 481, 484, 485, konkluduje swoje wywody następującymi stwierdzeniami: „This comparative ancient Near Eastern material, therefore, counters the traditional adjectival rendering of *kiłbābô* in 1 Sam 13,14 and potentially supports all views that see the idiom focusing more on JHWH’s choice of Saul’s replacement and the 3ms suffix referring to JHWH rather than *’iš* «man» [...] I suggest, therefore, that either the verb «to seek» BQŠ with his modifier «for himself» (*lô* = «Yahweh sought for himself») or, more likely, the prepositional phrase «according to his heart/will» (*kiłbābô*) provides the expected reference to the divine choice of the king [...] YHWH’s hunt for a new king was directly guided by his desire and inclination. The verse [1 Sam 13,14] tells us nothing *explicit* about the inward makeup or loyalty of Saul’s successor”.

⁴⁷ J.H. Walton, V.H. Matthews, M.W. Chavalas, *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii hebrajskiej*, Warszawa 2005, s. 327–328 (komentarz do 1 Sm 13,14).

⁴⁸ Mówi o niej dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele* z roku 1993 (tekst oficjalny: *L’interpretazione della Bibbia nella Chiesa*, w: *Enchiridion biblicum. Documenti della Chiesa sulla Sacra Scriptura. Edizione bilingue*, Bologna 2004, s. 1182–1361 (Approccio canonico: § 1325–1332). O randze dokumentu może świadczyć procedura jego promulgacji: 23 kwietnia 1993 r. w obecności kolegium kardynałów i korpusu dyplomatycznego Jan Paweł II przyjął Papieską Komisję Biblijną z podwójnej okazji – setnej rocznicy encykliki *Providentissimus Deus* Leona XIII i pięćdziesiątej rocznicy encykliki *Divino afflante Spiritu* Piusa XII – i ogłosił publikację dokumentu PKB o interpretacji Biblii w Kościele. Tekst ten, choć datowany jest na 15 kwietnia 1993 r., został opublikowany 18 listopada 1993 r. (rocznica *Providentissimus Deus*) w broszurze liczącej 120 stron, w językach francuskim, włoskim i angielskim. Tekst, wydany pod *copyright* Wydawnictwa Watykańskiego (Libreria Editrice Vaticana), poprzedzony jest przemówieniem Jana Pawła II, przytoczonym w „L’Osservatore Romano” (25 kwietnia 1993 r., s. 8-9). Dokument Komisji został ponadto poprzedzony Prefacją kardynała Ratzingera (21 września 1993 r.).

jakichkolwiek zastrzeżeń co do zaimka *μου* (moje). Skoro zatem decyzja o wyborze Dawida na króla nastąpiła „według serca Bożego” (w 2 Sm 7,21 i Dz 13,22 niewątpliwie, a w 1 Sm 13,14 – z bardzo dużym prawdopodobieństwem, wręcz z pewnością), to co stoi na przeszkodzie, by przyimek *l^e* w 1 Sm 16,7 potraktować jako *instrumentalis* i także w tym tekście przypisać raczej Bogu inicjatywę w działaniu, rozeznanie serca i akt woli wyrażone poprzez zwrot „Bóg patrzy sercem” (JHWH *yir‘e^h lallēbāb*)? Zwłaszcza że na początku perykopy w 1 Sm 16,1 występuje to samo orzeczenie, połączone z tym samym podmiotem: „Rzekł Pan do Samuela: [...] między jego synami *upatrzyłem sobie króla*”⁴⁹ (*rā’itī b^ebānāw lī meleḵ*)⁵⁰.

ZAKOŃCZENIE

Nie było celem niniejszego artykułu wywołanie sensacji w studiach biblijnych poprzez „rewolucyjne wywrócenie do góry nogami” popularnego tłumaczenia 1 Sm 16,7 („... Pan natomiast patrzy na serce [Dawida]” i definitywne przekreślenie jego zasadności. Propozycja odczytania przyimka *l^e* jako *instrumentalis* („... Pan patrzy [swoim, Bożym] sercem” [na Dawida, przy wyborze jego osoby na króla]) nie zamierza zatem zastąpić tradycyjnego przekładu tą nową interpretacją. Sugestia, by rzeczowniki *oczy* i *serce* postawić w narzędniku, wyrażona jest na przekór niemal wszystkim egzegetom – niemal, bo u jego źródeł stoi jednak o. Stephen Pisano, wieloletni wykładowca, a nawet rektor Pontificium Institutum Biblicum w Rzymie. Ale wydaje się, że ta – zapewne dla wielu osób nowa – opinia:

– niesprzeczna z regułami gramatycznymi (ze względu na możliwość pełnienia przez przyimek *l^e* funkcji *instrumentalis*; por. Ez 12,12 [z rzeczownikiem *oko*]; Wj 17,13 [z rzeczownikiem *ostrze-miecz*]; Hi 42,5 [z rzeczownikiem *słyszanie-ucha*]),

– niesprzeczna z semantyką (por. znaczenie terminów *oczy* i *serce*) oraz

– niesprzeczna z prawdami teologicznymi objawionymi w Starym i Nowym Testamencie na temat Boga i człowieka (a tu zwłaszcza konkretnie dotyczącymi odrzuconego Saula i *Dawida wybranego na króla* według serca Bożego [por. m.in. 1 Sm 13,14; 16,1; 2 Sm 7,21; {2 Sm 6,21; 1 Krl 8,16; 11,34; 1 Krn 28,4; 2 Krn 6,6; Ps 78,70}; Dz 13,22])

będzie stanowić cenne wzbogacenie interpretacyjne wersetu 1 Sm 16,7 i, szerzej, nie tylko perykopy 1 Sm 16,1-13, lecz także całej historii związanej z osobą króla Dawida.

Faktem jest, że ludzie patrząc oczami, widzą głównie to, co dla tychże narzędzi wzroku jest widoczne, czyli postrzegają zewnątrz, zauważając twarz, postać lub czyjś wygląd. Bóg natomiast potrafi spojrzeć głębiej, aż do wnętrza ludzkiego serca. Jednak potraktowanie *l^e* jako *instrumentalis*, a serca jako narzędzia Bożego rozeznania i podejmowania decyzji uzmysławia, że Boże kryteria wymykają się ludzkim

⁴⁹ Biblia Tysiąclecia, wyd. V; emfaza nasza.

⁵⁰ Serce Boga jako kryterium rozeznania i źródło decyzji – tym razem odnośnie do kapłana i pasterzy ludu – zostało ukazane także np. w 1 Sm 2,35 i Jr 3,15.

wyobrażeniom i przewidywaniom⁵¹. Podczas gdy człowiek (a nawet prorok Samuel) spodziewałby się namaszczenia na króla któregoś z roślących wojowników z domu Jessego, Bóg kieruje się innymi względami.

Czy oznacza to, że Dawid był kimś szczególnym? Że jego serce było niezwykle i wybitnie szlachetne? Wprawdzie nie brakuje w Piśmie Świętym pochlebnych słów na jego temat⁵², ale uczciwa ocena jego osoby nie może przemilczeć faktu, że był on jednocześnie autorem bardzo niechlubnych zachowań: cudzołóstwo z Batszebą i doprowadzenie do śmierci jej męża (2 Sm 11,1-27; 12,9); postawa mściwości i okrucieństwa (por. np. 1 Sm 25,21-22; 27,11; 30,8; 2 Sm 1,15; 4,12; 8,2-4; 21,1-14; 1 Krl 2,8-9 [i teksty paralelne w Księgach Kronik] itp.); liczne intrygi rodzinne jako skutek tych wszystkich grzechów (2 Sm 13-20) itd. W zasadzie te „krwawe dzieje” Dawida stały się przyczyną przesunięcia zadania budowy świątyni w Jerozolimie na jego syna Salomona (1 Krn 22,8; 28,3; 1 Krl 5,17.19; 8,17-21). Dawid miał zatem wiele wad i słabości, których liczbą przewyższał zapewne naganne zachowania niejednej osoby w Izraelu.

Ale to jego wybrał Bóg na króla.

Co więcej, w genealogii Jezusa Chrystusa – obok patriarchy Abrahama i „bezoso-bowego” przesiedlenia babilońskiego – to właśnie król Dawid jest potraktowany jako cezura stanowiąca linię demarkacyjną podziału etapów historii zbawienia (Mt 1,2-17). W końcu nie tylko we wprowadzeniu do rodowodu (Mt 1,1), ale także wielokrotnie na kartach NT Jezus z Nazaretu określony jest mianem Syna Dawida (Mt 9,27; 12,23; 15,22; 20,30.31; 21,9.15 itp.). I tak jak Syn Boży „pozwolił” na to, by być wkomponowanym w genealogię swego przybranego ojca, św. Józefa (notabene również syna Dawidowego: Mt 1,20) – w której jest mowa o wielu niechlubnych postaciach, w tym także o kilku kobietach nie zawsze dobrze prowadzących się moralnie – tak też wybór Dawida na króla, dokonany według serca Bożego (a nie według [hipotetycznie] „doskonałego” serca tego młodego pasterza z Betlejem), oznacza, że Boże plany i kryteria wyboru są inne niż ludzkie przewidywania.

Nie przesądzając o słuszności jednej czy drugiej teorii (1° *instrumentalis* czy *obiectivus* w 1 Sm 16,7), niniejszy artykuł pragnie przede wszystkim wskazać na możliwość innego niż tradycyjne traktowanie oczu i serca w tym tekście, czyli na potencjalne uznanie ich jako narzędzi patrzenia oraz myślenia i decydowania. Powstała przy tym

⁵¹ Por. Iz 55,8-9: „Bo myśli moje nie są myślami waszymi ani wasze drogi moimi drogami – wyroczenia Pana. Bo jak niebiosa górują nad ziemią, tak drogi moje – nad waszymi drogami i myśli moje – nad myślami waszymi”.

⁵² Por. np. 1 Sm 16,23; 17,45; 18,14.16; 20,16; 24,7.9; 26,9; 29,5.9; 30,4.22-23; 2 Sm 5,7.10; 6,9.12-22; 7,2.18-29; 9,1-13; 10,2; 12,13.16; 16,10-11; 18,19-19,5; 24,14.24; 1 Krl 3,6; 8,17; 9,4; 11,6.12-13.32-38; 15,3-5; 19,34; 20,6 [i teksty paralelne w Księgach Kronik, gdzie jednak autor natchniony miał na celu idealizację postaci Dawida, por. np. 1 Krn 20,1-3 versus 2 Sm 11; por. także: T.D. Cudworth, *The Davidic «Heart» for the Temple in Chronicles*, „The Catholic Biblical Quarterly” 81/2(2019), s. 204–216 oraz kilka zdań z *Abstract* (s. 204): „... Yhwh «looks on the heart» (1 Sam 16:7) [...] The narrative, however, never states later how David acted with his heart in any pious way, even though his heart desired to build the temple (2 Sam 7:3; 1 Kgs 8:17, 18; see also 3:6; 9:4). The Chronicler, on the other hand, explains that David offered much of his own wealth to the temple project «in the uprightness of his heart» (1 Chr 29:17)”. Kolejne przykładowe starotestamentowe pozytywne teksty o Dawidzie: 1 Mch 2,57; Ps 18,51; 78,70; 88; 132,11.17; Syr 49,4; Za 12,8; Iz 55,3 Ez 34,23-24; 37,24-25.

dwuznaczność zamierza wykorzystać do poszerzenia horyzontów myślenia i wzięcia pod uwagę nowych możliwości interpretacyjnych 1 Sm 16,7. W zależności od tego, na który aspekt zostanie położony akcent: 1) można pozostać w popularnym nurcie podkreślającym powierzchowne/zewnętrzne postrzeganie świata przez ludzi, przy jednoczesnym wnikliwym docieraniu Bożego wzroku aż do głębi ludzkiego serca; 2) ale można też podkreślić raczej suwerenność Bożych kryteriów rozeznawania i autonomiczność w podejmowaniu decyzji, przekładające się na fakt wyboru takich, a nie innych ludzi (tu: Dawida) do konkretnych zadań, niezależnie od tego, czy wyróżniają się oni jakąś szczególną cechą osobowości/serca, czy też nie⁵³.

Dopuszczenie myśli o pełnieniu obu funkcji w tym samym momencie (1^e *instrumentalis* i jednocześnie *obiectivus*) może – na zasadzie dalekiej analogii – przypominać technikę zastosowaną przez czwartego ewangelistę. Gdy w J 3,8 jest mowa o πνεῦμα, to prawdziwe są obydwie desygnaty tej nazwy: wiatr i Duch. Gdy Jezus zapowiada swoje wywyższenie (J 3,14; 8,28; 12,32), to prawda o fizycznym podwyższeniu Jego ciała na krzyżu (czynność okrutna i hańbiąca; por. Pwt 21,23; Ga 3,13) wcale nie musi stać w sprzeczności z tym, że na owym narzędziu i znaku zbawienia dozna On jednocześnie rzeczywistego uwielbienia. Oba fakty są prawdziwe i nie muszą się wykluczać.

Podobnie w 1 Sm 16,7: Pan Bóg, kierując się własnymi kryteriami, dokonuje wyboru Dawida na króla (czyli patrzy na niego swoim sercem: 1^e *instrumentalis*)⁵⁴ i jednocześnie wnika do wnętrza serca Dawida (1^e *obiectivus*, czyniący serce dopełnieniem bliższym), odkrywając w nim odpowiednie predyspozycje do zrealizowania wyjątkowego, życiowego powołania – nawet jeśli ten młodzieniec nie wykaże się doskonałą wiernością Bogu oraz uczciwością wobec ludzi powierzonych jego królewskiej władzy i trosce⁵⁵.

⁵³ Przypominając – powiązany z 1 Sm 16,7 – tekst 1 Sm 13,14, można tu zacytować: J.S. DeRouchie, *The Heart of JHWH*, s. 468–469: „In McCarter’s words, ’iš kilbābô in 1 Sam 13,14 «has nothing to do with any great fondness of Yahweh’s for David or any special quality of David [...] [but instead] emphasizes the free divine selection of the heir to the throne»”.

⁵⁴ Owo patrzenie Boga w 1 Sm 16,1.7 nabiera znaczenia wyboru także dzięki wyrażeniom stanowiącym kontrast dla tej czynności, obecnym w teście samej perykopie 1 Sm 16,1-13: „odrzucałem go” (m^e’astîw / m^e’astîhû – 16,1.7) i „nie wybrał JHWH” (l’ô bāhar JHWH – 16,8.9.10). Jak stwierdza J.S. DeRouchie, *The Heart of JHWH*, s. 483: „Dawid is he who was «seen» by God and, by implication, «chosen»”.

⁵⁵ Zapewne skrajnym, analogicznym przykładem może być powołanie Judasza do grona apostołów. Jezus wybrał tego człowieka swoim suwerennym aktem woli, po uprzednim rozeznaniu i modlitwie (por. Mt 10,1.4; Mk 3,13-14.19, czy zwłaszcza Łk 6,12-13.16), mimo że Iskariota wykazał się wkrótce brakiem lojalności wobec wspólnoty (J 12,4-6), a potem ostatecznie zdradził Mistrza (por. Mt 26,14-16.21-25.47-50; Mk 14,10-11.43-46; Łk 22,3-6.47-48; J 6,71; 13,2.21-30; 18,2-5). Mniej drastyczny przykład to powołanie bogatego młodzieńca: Jezus wejrzał na niego z miłością oraz wezwał do pójścia za sobą, ale człowiek ten nie przyjął zaproszenia (Mk 10,21-22 i paralelne).

**SERCE DAWIDA, A MOŻE SERCE BOGA?
MOŻLIWOŚĆ KWALIFIKACJI PRZYIMKA L^E
JAKO *INSTRUMENTALIS* W 1 SM 16,7**

STRESZCZENIE

Perykopa 1 Sm 16,1-13, opowiadająca o namaszczeniu Dawida na króla, intriguje stwierdzeniem wyrażonym w wersecie 7b, że „człowiek widzi [la'ênayim] to, co dostępne dla oczu, a Pan widzi [lallēbāb] serce”. Chodzi nie tylko o metaforyczny charakter tych zdań (zwłaszcza ostatniego), co o rolę, jaką pełni hebrajski przyimek l^e stojący przy rzeczownikach oczy i serce. Uwzględnwszy Ez 12,12, gdzie partykuła ta przybiera funkcję *instrumentalis* („aby nie zobaczyć kraju [la'ayin] okiem/za pomocą oka”), niniejsze studium ma za zadanie odpowiedzieć na pytanie: czy na pewno w 1 Sm 16,7 jest mowa o Bożym patrzeniu na serce Dawida – a taki pogląd cieszy się powszechnym uznaniem – czy też werset ten opowiada raczej o patrzeniu Boga na osobę Dawida za pomocą Jego serca? Przyjęcie tej nowej interpretacji oznaczałoby zgodę na następujące rozumienie badanego tekstu: przy wyborze Dawida na króla Pan Bóg kierował się nie tyle jakąś szczególną cechą serca tego młodego pasterza (szlachetnością, a może innymi wyjątkowymi walorami?), lecz przyjął kryteria własnego serca, prowadzące do osobistego rozeznania i inspirujące Pana Boga do podjęcia takiej, a nie innej, suwerennej decyzji (nierazko wymykającej się ludzkim wyobrażeniom i oczekiwaniom – por. Iz 55,8-9). Artykuł ostatecznie nie obala tradycyjnego spojrzenia na 1 Sm 16,7, ale uznawszy możliwość traktowania l^e jako *instrumentalis* (czyli stawiający rzeczowniki oczy i serce w narzędniku), poszerza horyzont myślenia i wzbogaca interpretację historii życia Dawida. Lektura Biblii daje poznać czytelnikowi nie tylko liczne zasługi tego króla, ale także niechlubne wydarzenia związane z jego osobą. Okazuje się jednak, że to niemoralne postępowanie nie musiało mimo wszystko przeszkodzić Panu Bogu – znającemu przyszłość – w powołaniu pasterza z Betlejem na tron w Izraelu. „JHWH patrzy sercem”, tzn. wybiera ludzi, mimo iż wie, że zgrzeszą (oraz nie kieruje się ludzkimi kryteriami wyboru). Nie było dla Pana Boga tajemnicą, że Dawid zachowa się niegodziwie, a mimo to wybrał go na króla. Co więcej, żaden z ludzi, nawet Samuel, nie przypuszczał, że Dawid mógłby zostać władcą Izraela.

**THE HEART OF DAVID, OR PERHAPS THE HEART OF GOD?
THE POSSIBILITY OF QUALIFYING THE PREPOSITION L^E
AS *INSTRUMENTALIS* IN 1 SM 16:7**

SUMMARY

The Pericope of 1 Samuel 16:1–13, which recounts the anointing of David as king, is intriguing for its statement in verse 7b: „Man looks [la'ênayim] at what is visible to the eyes, but the LORD looks [lallēbāb] at the heart”. The interest lies not only in the metaphorical nature of these statements (especially the latter one), but also in the role played by the Hebrew preposition l^e, which appears with the nouns „eyes” and „heart”. Taking into account Ezekiel 12:12, where this particle takes on an instrumental function („so that he does not see the land [la'ayin] with his eye”), this study aims to address the following question: Is 1 Samuel

16:7 truly speaking of God looking at „David’s heart” – a view widely accepted – or rather, does the verse describe God seeing David „by means of His own heart”? Adopting this new interpretation would imply the following understanding of the text: in choosing David as king, God was not guided by any specific quality of the young shepherd’s own „heart”, but rather acted according to the criteria of „His own heart” – criteria that led to personal discernment and inspired the Lord to make this sovereign decision (one that often defies human imagination and expectation – cf. Isa 55:8–9). This article does not ultimately dismiss the traditional interpretation of 1 Samuel 16:7. However, by acknowledging the possibility of treating *l^e* as *instrumentalis* (thus placing the nouns „eyes” and „heart” in the instrumental case), it broadens the horizon of thought and enriches the interpretation of David’s life story. Reading the Bible reveals to the reader not only David’s many merits, but also the shameful events associated with him. Yet, it turns out that his immoral conduct did not necessarily stand in the way of God – who knows the future – calling this shepherd from Bethlehem to the throne of Israel. „YHWH sees with his heart,” meaning he chooses people even though he knows they will sin (and is not guided by human criteria). It was no secret to God that David would behave wickedly, yet he chose him as king. Moreover, no one, not even Samuel, imagined that David could become ruler over Israel.

**DAS HERZ DAVIDS ODER VIELLEICHT DAS HERZ GOTTES?
DIE MÖGLICHKEIT, DIE PRÄPOSITION *L^E* IN 1 SAM 16,7
ALS *INSTRUMENTALIS* ZU QUALIFIZIEREN**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Perikope aus 1 Sam 16,1–13, die von der Salbung Davids zum König berichtet, ist besonders durch die Aussage in Vers 7b bemerkenswert: „Der Mensch sieht [la’ênayim], was vor den Augen ist, der HERR aber sieht [lallēbāb] das Herz”. Interessant ist dabei nicht nur der metaphorische Charakter dieser Aussage (vor allem des letzten Satzes), sondern auch die Rolle der hebräischen Präposition *l^e*, die bei den Substantiven „Augen” und „Herz” steht. Unter Berücksichtigung von Ez 12,12, wo diese Partikel eine instrumentale Funktion annimmt („damit er das Land [la’ayin] nicht mit dem Auge / durch das Auge sieht”), stellt sich in dieser Studie die Frage: Ist in 1 Sam 16,7 tatsächlich davon die Rede, dass Gott auf das „Herz Davids” sieht – wie es allgemein angenommen wird – oder beschreibt der Vers vielmehr, dass Gott David „mit seinem eigenen Herzen” anschaut? Wenn man diese neue Interpretation annimmt, bedeutet das Folgendes: Bei der Wahl Davids zum König ließ sich Gott nicht so sehr von einer besonderen Eigenschaft des „Herzens” dieses jungen Hirten leiten (etwa edlem Charakter oder anderen außergewöhnlichen Qualitäten?), sondern folgte den Maßstäben seines eigenen „Herzens”, das zu einem persönlichen Erkennen führte und Gott inspirierte, diese souveräne Entscheidung zu treffen – eine Entscheidung, die sich oft der menschlichen Vorstellungskraft und Erwartung entzieht (vgl. Jes 55,8–9). Dieser Beitrag stellt die traditionelle Auslegung von 1 Sam 16,7 nicht grundsätzlich infrage. Doch indem er die Möglichkeit anerkennt, *l^e* *instrumentalis* zu verstehen (also „Augen” und „Herz” im Instrumentalfall zu deuten), erweitert er den Denkraum und bereichert die Interpretation der Lebensgeschichte Davids. Die Lektüre der Bibel zeigt dem Leser nicht nur viele Verdienste

dieses Königs, sondern auch beschämende Ereignisse, die mit seiner Person verbunden sind. Es zeigt sich jedoch, dass dieses unmoralische Verhalten kein Hindernis für Gott darstellte – der die Zukunft kennt – David, den Hirten aus Bethlehem, dennoch zum König über Israel zu berufen. „JHWH sieht mit dem Herzen“, das heißt, er erwählt Menschen, obwohl er weiß, dass sie sündigen werden (und lässt sich nicht von menschlichen Kriterien leiten). Es war für Gott kein Geheimnis, dass David sich böse verhalten würde, dennoch erwählte er ihn zum König. Darüber hinaus hätte niemand, nicht einmal Samuel, geglaubt, dass David Herrscher über Israel werden könnte.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

BHS: K. Elliger, W. Rudolph (red.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1997.

LXX: A. Rahlfs, *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart 1979.

Przekłady Pisma Świętego (polskie)

Biblia Wujka: Księgi Starego i Nowego Testamentu z łacińskiego na język polski przełożone przez ks. dr. Jakuba Wujka, Warszawa 1950.

Biblia Brytyjska: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego. Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1975.

Biblia Świadców Jehowy: Pismo Święte w Przekładzie Nowego Świata. Przetłumaczono z *New World Translation of the Holy Scriptures*, wydane w roku 1984, z uwzględnieniem języków oryginalnych, Brooklyn NY 1997.

Biblia Tysiąclecia: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, wyd. I Poznań 1965 – wyd. III popr. Poznań–Warszawa 1991 – wyd. V Poznań 2000.

Biblia Paulistów: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, Częstochowa 2009.

Biblia Ekumeniczna: to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z Księgami Deuterokanonicznymi, Warszawa 2018.

Biblia Poznańska: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami, Poznań 1991.

Biblia Warszawsko-Praska: W przekładzie z języków oryginalnych opracował bp K. Romaniuk, Stara Miłosna 2000/2001.

Biblia Jerozolimska: Tekst Biblii – Biblia Tysiąclecia wyd. V; wstępy, przypisy, komentarze i marginalia – *Le Bible de Jerusalem*, Poznań 2006.

Biblia Gdańska: Uspółcześniona Biblia Gdańska; Stary i Nowy Testament. Pilnie i wiernie przetłumaczone w 1632 roku z języka greckiego i hebrajskiego na język polski, z współczesną gramatyką i uaktualnionym słownictwem, Olsztyn 2024 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].

Pismo Święte Przekład Dosłowny: Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład dosłowny z języka hebrajskiego, aramejskiego i greckiego, z przypisami, Poznań 2025.

Przekłady Pisma Świętego (obcojęzyczne)

- Septuaginta (polskie tłumaczenie): R. Popowski, *Septuaginta, czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami*, Warszawa 2013.
- Vulgata: Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem, Fifth Revised Edition, Stuttgart 2007 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- Luther Bibel: 1545 (Letzte Hand) Die gantze Heilige Schrifft mit den Anmerkungen des Reformators [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- King James Version: 1769 Blayney Edition of the 1611 King James Version of the English Bible [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- The New American Standard Bible (NASB) (NAS [1977] and NAU [1995]) [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift, Stuttgart 1980 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- Herder Bibel: Die Heilige Schrift des Alten und Neuen Bundes, Freiburg im Breisgau 2005 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- New Jerusalem Bible: New York–London 1985 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- The New English Translation Bible, Biblical Studies Press L.L.C 1996–2006 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- CEI: La Sacra Bibbia della Conferenza Episcopale Italiana, Roma 2008 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- TOB: Traduction Œcuménique de la Bible, édition à notes essentielles, Société biblique française & Éditions du Cerf 2010 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].

Opracowania

- Achtemeier P.J. (red.), *Serce*, w: *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999, s. 1100.
- Alonso Schökel L., *Samuel*, Madrid 1973.
- Barbiero G., *Cantico dei cantici. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2004.
- Briks P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000.
- Briody J., *The Rejection of Saul in First Samuel 13:7b-15 and 15:1-35: Synchrony, Diachrony, Theology*, mps pracy doktorskiej, Boston 2020.
- Brown F., Driver D.D., Briggs C.A., *Hebrew and English Lexicon. With an Appendix containing the Biblical Aramaic*, Oxford 1907 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- Campbell A.E., Flanagan J.W., *Pierwsza i Druga Księga Samuela*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy (W. Chrostowski), Warszawa 2001, s. 242–263.
- Clines D.J.A. (red.), *L^e*, w: *The Dictionary of Classical Hebrew*, t. 4: *yod-lamed*, Sheffield 1998, s. 479–485.
- Clines D.J.A. (red.), *‘Ayin*, w: *The Dictionary of Classical Hebrew*, t. 6: *samekh-pe*, Sheffield 2007, s. 355–364.
- Cowley A.E., *Gesenius’ Hebrew Grammar as Edited and Enlarged by the Late E. Kautzsch*, Oxford 1910.
- Cudworth T.D., *The Davidic «Heart» for the Temple in Chronicles*, „The Catholic Biblical Quarterly” 81/2(2019), s. 204–216.
- Debel H., „The Lord Looks at the Heart” (1 Sam 16,7): 11QP^a 151A-B as a „Variant Literary Edition” of Ps 151 LXX*, „Revue de Qumrân” 23/4(2008), s. 459–473.

- DeRouchie J.S., *The Heart of JHWH and His Chosen One in 1 Samuel 13:14*, „Bulletin for Biblical Research” 24/4(2014), s. 467–489.
- Dines J., *Septuaginta*, w: *Słownik hermeneutyki biblijnej*, red. R.J. Coggins, J.L. Houlden, Warszawa 2005, s. 780–784.
- Fabry H.J., *Lēb, lēbāb*, w: *Grande Lessico dell’Antico Testamento*, t. 4, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2004, kol. 636–682.
- Futato M.D., *Beginning Biblical Hebrew*, Winona Lake 2003.
- Hagan H., *The Battle Narrative of David and Saul. A literary Study of 1 Sam 13 – 2 Sam 8 and its Genre in the Ancient Near East*, Saint Meinrad 2010.
- Harris R.L., Archer G.L., Waltke B.K., *Theological Wordbook of the Old Testament*, Chicago 1981 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- Henry M., *Commentary on the Whole Bible*, 1996 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 1 Sm 16,6-13).
- L’interpretazione della Bibbia nella Chiesa*, w: *Enchiridion biblicum. Documenti della Chiesa sulla Sacra Scriptura. Edizione bilingue*, Bologna 2004, s. 1182–1361 (Approccio canonico: § 1325–1332).
- Jackson J., *The One Who Returned: A Retrospective and Prospective Reading of Ruth*, „Journal of the Evangelical Theological Society” 63/3(2020), s. 435–454.
- Joüon P., Muraoka T., *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 2006.
- Keil C.E., Delitzsch F., *Commentary on the Old Testament*, Grand Rapids 1986 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 1 Sm 16,6-7).
- Kiejza A., *Serce*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 6–7.
- Kiejza A., *Serce*, w: *Nowy słownik teologii biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin–Kielce 2017, s. 812–814.
- Koehler L., Baumgartner W., Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008.
- Lambdin T.O., *Wprowadzenie do hebrajskiego biblijnego*, Lublin 2012.
- Lange J.P., *A Commentary on the Holy Scriptures. Critical, Doctrinal, and Homiletical with Special Reference to Ministers and Students*, New York 2017 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10] (komentarz do 1 Sm 16,7).
- Lemański J., *Dawid i Goliat, czyli spór o to, jaki obraz Dawida prezentuje 1 Sm 17,1–18,5*, „Roczniki Biblijne” 57/2(2010), s. 77–121.
- Lust J., Eynikiel E., Hauspie K. (red.), „ὄψις”, w: *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, tom 2: K–Ω, Stuttgart 1992, s. 345.
- Lust J., Eynikiel E., Hauspie K. (red.), „Πρόσωπον”, w: *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, tom 2: K–Ω, Stuttgart 1992, s. 406–407.
- Łach J., *Walka Dawida z Goliatem (1 Sm 17,1-18,5)*, „Ruch Biblijny i Teologiczny” 17/5 (1964), s. 280–290.
- Łach J., Łach S., *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990.
- Mieszkowski T., *Serce*, w: *Encyklopedia Kościoła*, t. 2: L–Z, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, Warszawa 2004, s. 766.
- Nicoll Robertson W. (red.), *The Expositor’s Greek Testament*, New York 1897–1910 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].
- North R., *David’s Rise: Sacral, Military, or Psychiatric?*, „Biblica” 63/4(1982), s. 524–544.
- Orr J., Kyle M.G. (red.), *The International Standard Bible Encyclopedia*, Grand Rapids 1939 [moduł w elektronicznym programie BibleWorks10].

- Pisano S., *Saul, Davide e monarchia (1 Samuele 16–31)*, dispense per gli studenti; 1° semestre 2004–2005 (mps), Rzym 2004.
- Popowski R., Wojciechowski M., *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1994.
- Popowski R., *Καθία*, w: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 316–317.
- Popowski R., *ὄψις*, w: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 453–454.
- Popowski R., *Πρόσωπον*, w: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 535.
- Ryken L., Wilhoit J.C., Longman III T. (red.), *Serce*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, Warszawa 2003, s. 902–903.
- Sand A., *Καθία*, w: *Dizionario esegetico del Nuovo Testamento*, t. 1, red. H. Balz, G. Schneider, Brescia 2004, kol. 1909–1913.
- Schreiner J., *‘Ayin*, w: *Grande Lessico dell’Antico Testamento*, t. 6, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2006, kol. 656–665.
- Siwek K., *’ābōtēnū sippē rû lānū*. *Biblijny język hebrajski. Kurs podstawowy i średni*, Warszawa 2013.
- Smith H.P., *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Samuel*, Edinburgh 1951.
- Stendebach F.J., *‘Ayin*, w: *Grande Lessico dell’Antico Testamento*, t. 6, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, H.J. Fabry, Brescia 2006, kol. 636–655.
- Stolz F., *Lēb*, w: *Theological Lexicon of the Old Testament*, t. 2, red. E. Jenni, C. Westermann, Peabody 2004, s. 638–642.
- Szymik S., *Septuaginta*, w: *Nowy słownik teologii biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin–Kielce 2017, s. 809–812.
- Vaulx de J., Vanhoye A., *Serce*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, Poznań 1994, s. 871–874.
- Verbruggen J., *Essential Biblical Hebrew*, 2012 [moduł w elektronicznym programie Bible-Works10].
- Walton J.H., Matthews V.H., Chavalas M.W., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii hebrajskiej*, Warszawa 2005.